ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՕՐԱԳԻՐ

ԱԶԳԱՑԻՆ, ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՍ

1868 – ՌՑԺԷ–ՌՑԺԸ

Ե Ր 1/51/414

© National Library of Armenia

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌՁԺԴ· 1868 — ՓՍԱՆԵՐՈՐԴ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ· — ՑՈՒՆՈՒԱՐ

ԾԱՌ ԾՆՆԴԵԱՆ [1]

Ա

Մինչ զեղխութեան եւ ոսկւոյ ծարաւ, եւ խօլ մոլութիւն
Ջամենայն կարգըս դրաւէ. մինչ կործանի ամենայն,
Ո՛հ, զառաջինին ընտանեաց գէթ պահեցուք քերդութիւն.
Ընդասընունդ սիրոյն կապ գոնեայ կացցէ անսասան։

Ո՛վ դու Մուսայդ ընտանեաց եւ վաղեմի լաւութեանց,
Դու որ սիրես տակաւին զաւուրս տօնից տէրունի,
Ընդ երգեհոն վեհաւէտ նախագունից տաճարաց
Ե՛կ խառնեցուք համաղոյդ զերգըս քնարի եւ սրտի։

Յաշխարհ վիպացն աւանդից եկ օն անցցուք երկոքեան.
Առցուք ըզցուպ ըսպիտակ՝ բարեպարիշտ պանդըխտի.
Եկ ըզպսակաց մերոց փունջ տանել ի ծառ ծընընդեան.
Մուսա, թողեալ ըզվենա, հատցուք զափունս Հռենոսի։

[1] Ահա քերթուածս կարգացուեցաւ Բարիզու Արուեստասիրական ընկերութեան (Société Philotechnique) հասարակաց ժողովն մը մէջ. և քերդողը (Henri Galleau), զոյն ընկերութեան քարտուղար, և Մուրատեան վարժարանի մէջ գալլերէնի դասատու, այս գրութեանս համար մասնաւոր մրցանակ ընդունած է (Lauréat)։

© National Library of Armenia

Բ

Օր գեղեցիկ է օրս այս ի վաղեմին Գերմանիա.
Երթ միանգամ ի քաղաքս, երթ ի գեղջեայց դաշտորայ.
Ցեղեմնախառնըն պըճնեալ պատուհանացն ապակիս
Ջինչ տեսանես յերեկս այս. միայն ըղծառ Ծընընդեան.
Սըխրալի ծառն ընդ բընաւ... սըրահք խըռնին համերամ
Հրեշտակակերպ եւ խարտեաշ գըլխովք, աչօք ի յակճիռս...:

Ցիսուս ըղձեզ, ոմվ մանկունք, յիւր ի խրախճանսըն կոչէ.
Ատուածեղէն յաղթութեան իւրոյ ըսկիզբն ի ձէնջ է.
Ա՛ռ ձեզ ծիծաղ իւր անոյշ, առ ձեզ, սիրուն բազմականք,
Զարմանագործ այդ մատեանք՝ պըճնազարդեալք պատկերօք.
Գանձք՝ զոր Ծընունդըն պահէ որոց վարինըն խելօք.
Ձեզ դուշնաբեայքս այս չըքնաղք, հնարից սըրտի հեթեթանք:

Մատիք յառաջ, եւ հանգոյն ի ձողաբարձըն հաւուց,
Մերկացուցէք զայդ ուղէշ ի բնաւ չըքնաղ իւր զարդուց.
Ոչ յայլ ինչ ձեռք, բայց յառնուլ, աչք ի հայել կըրթեսցին.
Ֆաղեցէք օն, ի ծառոյդ կենաց, մանկունք, քաղեցէք
Զոյդ ընդ պըտղոցն ըղծաղկունս որոց իցէքդ անձկաբեկ.
Ծառ Ծընընդեանըն միայն չպատրէ ըզյոյս բընաւին...:

Դա լուսաւորն է այն ծառ, այդ իսկ եւ տունկն աստուածեան,
Ոյր ի Մըսուրն իսկ երբեմն արմատք բուսեալ ջովացան:
փայտ փըրկութեան է ծառդ այդ. զի յետ աւուր գեր ի վեր,
Ցորում ըզսերմն աճեցուն յինքն ընկալաւ բեթլեհեմ,
փայլս արձակեն չուրջ զոստովք, որք լի զաչխարհ ծածկեացեն,
Երբեակ պըտուղք երկնագեղք. այս են, Հաւատք, Ցոյս եւ Սէր:

Ծառոյ Ծընընդեանն ի վերայ փայլատակէ միշտ աստղն այն
Որ ըզդարուց դիշերի հերձեալ ըզքօղ մըթութեան,
Լուսաւորել եկն ըզմարդիկ:
Աղէ մանկունք, զերդ երբեմն հովիւք եւ դասք զըւարթնոց,
Շուրջ պատեցէք ըզնովաւ, որ յիւր ժըմտի խանձարրոց
ի սիրտ լուսոյ վառ անկեղծիկ:

Գ

Ամէն ի պարիսպս որ փառաց կուդեմպերկայ հրուչակին,
երբեմն, ասեն, ի Մայանս եղեալ դիպուածըն վիպին,

© National Library of Armenia

Ջոր Հլուենոս, պատմիչն հին, միշտ մըտադիւր յեղյեղէ.
Եւ մինչդեռ նա յափունան յար զրուցէ ըզվէպն ի նորոյ,
Ցերեկոյիս՝ յիւրն ի տան գերմանուհին մեծարոյ
Սիրէ հանոյն պատմել զայն ինքնին յիւրմէ կողմանէ։

Արդ մինչ ի յարկ պալատանոյ եւ յանպաճոյճն օթեւան,
Ի տաղաւար աղքատին, ի բնաւ տեղիս, ի սոյն ժամ
Ցրառն հոլանեալ տարածէր ըզպերճութիւն իւր պայծառ,
Ի մըթագոյժ սենեկի վերնայարկին տըխրերանգ,
Ուր Լինն Ատուած, տընանկին սիրող, հայի անուշակ,
Կին մի ինքնին միայնակ ըզնընջեան պըճնէր ծառ։

Մինչ յօրինեալ զարդարէր ըզծառն համակ գեղեցիկ,
Ընտրըր այտիւքն հոսէին մեծ արտասուացըն կաթիլք։
Ա՛ռ ինչ այդ սուգ ի հոգին, վասն էր արտօսր այն աչաց,
Մինչդեռ ուղէր, յոր փայլեն նըւէրք ձօնիցդ համօրէն,
Խընձորք, ընկոյզք ոսկեփայլք, մոմք եւ պըսակք ծաղկեղէն,
Ըզկըտաւեայ ծածկոցաւ կանգնեալ նազի գեղապանծ։

Ո՛ւմ հանդերձանքդ այդ իցեն, զորովք յածի անդադար
Ձեռն որ խառնէ յամենայն ըզգուխ սիրոյն անըսպառ։
Անզուգական չըքնաղ սէր։ — Բայց ուր մանուկն արդ կայցէ։
Մայր, ժամն հընչեաց աւադիկ... ժամ զարմանաց հանդիսին.
Ո՛ւմ կաս մընաս դու աստէն... ահա զանգակ տաճարին
Ըզյաղթականն օրհնութիւն ի գիշերաց հողմ սըփռէ։

Աղէ ձայնեա դու զորդիդ. ձայնեա, տեսցուք մեք ըզնա։
Չի գեղեցիկ է մանկիկն՝ երբ ձայն ի խինդ իւր բառնայ.
Արա զի յիւրն ըսքանչանաս վայելեսցուք զուարճաբար։
Աւաղ, նա ոչ է հեռի... բայց. ով հանդէս դառնագոյն.
Սիրասընունդդ այդ մանկիկ, այրուոյն միակ ճոխութիւն,
Ոչ ևս եկեալ հասանէ ի մայրականըն բարբառ։

Կայ անդ, եւ ոչ տեսանէ. բարբառ ի շուրթն եւ ոչ մի,
Ա՛ռ ամենայն անըզգայ... ի խուն ճերմակն անկողնի.
Մարմինն անշարժ տարածեալ, եւ երեսացն հատեալ դոյնք.
Մանրիկ բազուկք խաչաձև, իբրեւ ի կերպ մաղթանաց։
Աչք կըկոցեալ ապիկար ի վերայումըն բըբաց,
Ուր ընդ առաջ համբուրից այնքան հեղան արտասուք։

Եղկելի մայր... ուրեմն այդ խարտեաշ գըլխոցիկ է մանկիկ,

© National Library of Armenia

Ցոր պարծէիրդ յաչխարհի, որով էիր երջանիկ.
Դա այդ որդեա՛կ քո իցէ. աչք կափուցեալ, լեզուն փակ։
Պըտուղն անհաս թառամի ի խիստ հողմոց հիւսիսին։
Վաղիւ, աւա՛ղ, ի վաղիւ անշուշտ ի հող տապանին
Դիցես խաչին առ երի ըզքո ուղէշ յաղթանակ։

Դ

Ցաչտարակին իւր կատար մինչդեռ զանգակըն ճօճի,
Մայրն յառաջեալ մերձենայ մօտ որդեկին իւր մահճի,
Եւ ջերմաջերմ համբուրիւք ըզպաղ ճակատըն ծածկեալ,
Ի բնիկ անունն յաւելեալ պէս պէս անուանըս սիրոյ,
Ջեռուցանել խընդրելով ջերեան հատեալ ի դունոյ,
Եւ գըրկապինդ ի ծոցին ըզցուրտ մարմինըն կալեալ.

— Ահա, ասէ, սէր քաղցրիկ, անդ է համայն. տես աղէ,
Զոր խընդրէիրն չինէն ծառ՝ դիւրդ պայծառ նըշողէ.
Ի՛ըր ի կանաչ եղեւին փայլեն պըտուղք ոսկենման.
Տես, ամենայն ինչ անդ է. ժըմռեաց... «Ո՛վ մայր, ուր սիրտ մըր.
Աղնըւական ի վըշտիդ, դու ոչ ասես ըզրոլոր,
Թէ, գիշերայ է պըտուղ. պըտուղ աւուրց նօթուԹեան...։

Սիրտ մեծ՝ դիտէ համբերել, եղանիլ զոհ, եւ կալ լուռ։
Անմարթ է քեզ մըտանել ի յարկ քոյին մենաւոր,
Եւ չըբերել ըզվայելս ընդ վերարկուաւդ ազքատին։
Որդիդ ինչ ոչ գիտիցէ զերկարօրեայ քոց քըրտանց.
Բայց սակայն դու ասասցես. — «Ցիտաս եւ կոյսըն գըԹած,
Սիրուն մանկիկ, քեզ զիւրեանց չըքնաղ ընծայն պահեցին.

«Չի դու, հրեշտակդ իմ եղուկ, դարձցիս ի կեանս միւսանգամ։
Ի բաց բարձցի առ չինէն երջանկուԹիւն ամենայն,
Թէ հարկեցայց առանց քո մընալ միայն... Աստուա՛ծ իմ,
Մանկիկ տըղայդ, զոր քո կամք հըրաւիրեն ի յերկինս,
Չիս կարիցէ՞ լըքանել ի մահաւիԹ ցաւ վըշտիս,
Մինչ չեւ առ մայր իւր տըւեալ դէԹ ըզհամբոյր ողջունին։

«Սըրբուհի կոյս Մարիամ, ուր իմ պաշտպան սըրբազգեաց,
Ոչ ներեսցես զի յորդւոյս իմմէ լըքեալ Թողացայց,
Չի ի բաղկաց հեռասցի, եւ մանաւանդ յայս սերկեան,
Ցորում առեր դու ըզփորձ երջանկուԹեան մայրենի։
Սա ինքն իմ յոյս է միակ, սա սոսկ իմ գանձ ի յերկրի.

© National Library of Armenia

Դու ինձ զորդեակն իմ տացես ... այո՛, ի սէրդ հաւատամ։

«Մի՛ ոք երբեք ասասցէ, քաղցրիկ Յիսուս, զի քո ծառ
Ետես պաղեալ քան ըզվէմ ցըրտին զորդեակն իմ թըշուառ,
Առանց ընդ իս օրհնելոյ զանուն քո սուրբ գերազանց.
Մի՛ ասասցէ ոք ուրեք, ո՛վ դու Յիսուս, Մարիամ,
Թէ մայրն ի յողբս համակեալ ըզքեզ կարդաց ընդունայն։
Ա՛ռ իս զորդեակն իմ տացես. զի անկանիմ մայրամած ...։»

Այսպէս ծընողն արտասուեալ հեղոյր զարտօսրըր վերջին.
Մատուցանէր ի սըրտէն ըզպաղատանս իւր յետին.
Ոչ այլ ինչ դոյր լըսելի, բայց թէ մահու լըռութիւն...
Կամէր եւ ցոյսըն խոնջեալ՝ ծալել զթեւոցըն պարզուած.
Ահա յանկարծ եղեալ ձայն ի յաւերժից կամարաց, —
«Մեծ են հաւատք քո, ո՛վ մայր, ասէր, որդիդ կայ ի քուն...։»

Մանուկն ի վեր ամբառնայր զարտեւանունսըն կապոյտ,
Եւ տարածէր ըզբազուկս առ գըգուանացըն կարօտ.
Եւ, ո՛վ զարմանք մեծապանչ հրաշից սիրոյն մայրենի,
Աչք իւր զըւարթք բերկրանօք, երեսքն ի գոյն կարմրերփեան,
Ջըւքանչելեօքն յածէին յայն աղքատին օթեւան.
«Ո՛հ մայր, քանի՛ գեղեցիկ... աստէն երկին տեսանի...։»

Այո՛, մանկիկ, մայրական սիրտ չէ ընդհատ ինչ յերկնէ.
Սա է միայն՝ զոր աստէն երբեք ոչինչ փոփոխէ.
Այնպէս խորին, զի Աստուած գիտէ ըզխորսըն միայն։
Ուսանելով ըզկենցաղս, առնուվք ըզփորձ իսկ վըշտաց.
Սակայն, ո՛վ մայր, չէք ինչ ցաւ որ ոչ անկցի 'ի մոռաց.
Մանուկն ի ծունկդ է այժմիկ, ապա ի սիրտդ՝ անագան։

ԹԱՐԳՄ. Հ. Ս. ԿԵՍԱՐԵԱՆ.

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԿԱԼՈՑ

Բարոյական և քաղաքական տնտեսութիւն։

Ա

Խեղճ աւտաի մը։

1846ին աշնան գեղեցիկ օրերէն մէկուն մէջ, կիրակի օր մը հանգստեան պաշտօնէն ետքը, Գաղղիոյ կեդրոնին մօտ նահանգի մը մէջ եղող Միրըպոյ աւանին ժողովրդեան մեծ մասը, իրենց երկրին գործատանը մէջ աշխատող հանդուցեալ գործաւորի մը մարմինը վերջին հանգստարանը տարեր էին։

Գերեզմանոցէն դառնալով և աւանին մէջէն անցնելով յուղարկաւորնե-

© National Library of Armenia

րը կամաց կամաց ցրուեր ու տուները. նին քաշուեր էին։ Եկեղեցւոյն մօտ և կամ ալ հեռուն բնակողները ինչուան տուն ժողովրդապետին ընկերեր էին, որուն բարևնին տալով բոլորովին ցըրուելնէն առաջ կանկ առեր ու հանգուցեալին ազգականին հետ խօսքի բռնուեր էին, որ վաթսունըհինգ տարեկան ճերմակ մազերով մէկն էր, բայց կազմուածքին կորովը դեռ տեղը ըլլալուն և ոչ վաթսուն տարեկան կ'երևար։

Այս անձը Տիւբրէ բժիշկն էր, որուն անունը բոլոր աւանին մէջ մեծարանօք բերան կ'առնըցուէր։

Բանակի հին բժիշկ ըլլալով նշանաւոր եղած էր գիտութեամբն ու զինուորները մխիթարելու համար ունեցած եռանդեամբը, և կայսրութեան ամէն ճակատամարտներուն մէջ գըտնուած էր։ Երեսունըհինգ տարուան հասակին՝ խաղաղութիւնը վրայ գալով՝ իր ծննդեան աւանը քաշուեր էր, ուր ընտանիքը աշխատութեամբ չափաւոր հանգիստ մը ձեռք ձգած կ'ապրէին։ Դառնալէն քիչ եղբը կարգուեր էր աղնիւ սիրուն և կիրթ այրի կնկան մը հետ, որ քանի մը տարի միայն պակաս ունէր քան զինքը և ուսկից երկու զաւակ ունեցեր էր։ Կնկանը ստացուածքը քիչ էր. սակայն եկամուտնին իրարու վրայ դնելով հանգստեամբ կրնային ապրիլ, և շատ ալ բարիք կ'ընէին։

Տիւբրէ բժիշկը կրնար անգործ ապրիլ, այսինքն ստացուածոցը հոգատարութիւնն ընելով. բայց բժշկութեան արուեստն ալ չէր ուզած ձեռքէ թողուլ, որ իր նմանեացը օգտակար ըլլալու համար ունեցած բնական հակամիտութիւնը գործածելու մեծ միջոց էր։ Եւ որովհետև կարօտ չէր՝ ձրի կ'աշխատէր, աղքատաց միայն այցելութեան երթալով, յորում ունեցած բարակ դիտմունքը դիւրին է ըմբռնել, և բացի ստիպողական հարկէն՝ մերձակայ քաղքին մէջ եղող արհեստակիցներուն կը խաւրէր վճարել կրցողները։

Տիւբրէ բժշկին ուրիշ առիթ մ'ալ պատճառ եղեր էր ազատութիւնը ձեռքէ չհանելու։ Բանակաց հետ Եւրոպայի այլ և այլ կողմերը պտըտելով ճամբորդութեան սէր կապեր էր, որով միանգամայն կրնար տնկաբանութեան նկատմամբ ունեցած փափաքն ալ լեցընել։ Հայրենի երկիրը դառնալէն եղբը սովորութիւն ըրած էր ամէն տարի քանի մը ամիս ճամբորդութեան ելլալ, թէ՛նոր երկիրներ տեսնելու համար և թէ պատերազմի առիթով տեսածներուն վրայ աւելի լաւ գաղափար առնելու համար. և այսպէս Եւրոպայի մեծ մասը տեսած էր։

Ամէն տարի գարնան ճամբայ կ'ելլէր յանձնելով իր աղքատները բարեգործութեանը մնանակից ըլլալ ուզող բարեկեցիկ արհեստակիցներէն մէկուն։ Դէպ ուղիղ հետազօտել ուզած երկրին միջակէտը կ'երթար. անկից շատ անգամ ոտքով ամէն կողմը կը պտըտէր, մանաւորապէս կանկ առնելով գեղերու մէջ, իսկ քաղաքներու մէջ կը կենար միայն հասարակաց օգտակար չէնքերու այցելութեան ելլալու համար։ Ցիշատակարանները, թանգարանները և ուրիշ հետաքրքրական բաները չէր արհամարհեր, բայց քիչ ժամանակ կ'անցընէր անոնց վրայ, չէ թէ գեղարուեստից անզգայ ըլլալուն, այլ վասն զի աւելի ախորժ կը զգար մարդկանց բնաւորութիւնը և բարուց սովորութիւնները հետազննելու. նաև մի և նոյն ժամանակ շատ մը տունկեր կը հաւաքէր և բարոյական դիտողութիւններ կ'ընէր։

Սակայն կամաց կամաց Տիւբրէ բժշկին գաղափարները սկսան ուրիշ ձև առնուլ. ամէն տարի՝ ի գարձին իր երկրին վիճակը՝ այցելութեան ելած ուրիշ շատ գեղերուն վիճակին հետ կը բաղդատէր։ Խաղաղութեան հաստատուելէն ետքը անհամար տեղ կրնայ ըսուիլ հրաշալի փոփոխութիւններ կը տեսնուէր. բովանդակ գեղեր աւաններ քանի մը տարուան մէջ կատարեալ այլափոխուեր էին։ Ուր որ քիչ առաջ սակաւաթիւ ողորմելի ժողո-

© National Library of Armenia

վուրդ մը խեղճութեամբ կ'ապրէին, շատ մը բնակչաց հանգստեամբ ապրելու տեղ եղած էր. աշխատութեան և գործունէութեան շառաչն ու աղաղակը կը լսուէր այն տեղերը ուր երբեմն վայրի թռչուններ միայն դաշտաց և անտառաց լռութիւնը կ'ընդհատէին։ Մշակութեանց կատարելութիւնը և ճարտարութեանց զարդացումը կարող եղեր էին այս այլակերպութիւնները ընելու։

Միրզոյ աւանը դոգցես այս հանգական չարժման մէջ թէպէտ և քիչ հեռու էր մնասմբ մը ճարտարութեան մէկ կեդրոնէն, բայց դրիւքը Եւրոպայի չարժման չրջանէն դուրս անկիւնի մը մէջ կղզիացեալ ըլլալով՝ լճացեալ մը նացեր էր։ Տիւրրէ բժիշկը անկարելի էր որ այս բանս չըմբռնէր. մնացեց թէ արդեօք քաղաքակրացը բարիք ընելու միակ միջոցը ձրի աղքատներուն հոգալն էր։ Մտաբաց մարդու մը համար որ այնչափ բան տեսած և շատ աղէկ դիտողութիւններ ըրած էր, պատասխանն յայտնի էր։

Ուստի ապրելու կերպը փոխեց և թէպէտ բոլորովին մէկդի չձգեց իր ախորժած ուսմունքները՝ բայց սկսաւ քիչ զբաղիլ անոնց. տարեկան մեծ ճամբորդութիւնները թողուց և միայն կարճ արշաւանքներ սկսաւ ընել, որոնք միշտ օգտակար վախճան մը ունեցան։ Ուրիշ պատճառի մը համար ալ ատելի սկսած էր իր ընտանիքէն քիչ հեռանալ. զաւակները մեծցեր էին և անոնց դաստիարակութիւնը հետզհետէ խնամոցը նիւթ կ'ըլլար։

Տիւրրէ բժիշկը այն առենէն ետքը բոլանդակ մնացութիւնը իր երկրին ծաղկելուն սկսաւ բանեցնել, և արդի բարելաւութեան վիճակի մը չանալով հասցընել՝ միտքը դրաւ իր հայրենեացը բարեգործն ըլլալու։

Միրզոյ աւանին դիրքը գրանչելի էր, բայց բնակիչները չէին գիտեր շահաւոր ընել զայն։ Գետակ մը մէջէն անցնելով՝ որ քիչ մը վերով նաւարկելի էր, երկիրը երկու մաս կը բաժներ. բայց բնակութեանց մեծ մասը առուակին այ կողմն էր և ոչ շատ բարձր բլրան մը մեղմ զառ՝ի վայրին վրայ որ դէպ՝ի գետակը կ'իջնար։ Ասանկ մէջ տեղը զառ՝ի թափը աւելի ուղղորդ էր. իսկ եկեղեցւոյն առջևը ապառաժուտ եղերքով սարատափ մը կը ձևանար, ուսկից չրջակայ կողմանքը շատ աղուր կը տեսնուէին, և մանաւորապէս երկրին միւս մասը. և այս գեղեցիկ տեսարանին պատճառաւ աւանին անունը կոչուեր էր Միրզոյ, որ է Գեղադիտակ։

Տուներուն եռևր պզտիկ դաշտ մը կար հիւսիսային կողմանէ անտառախիտ բլրոց շղթայով ծածկեալ, որոնք աւանը ցուրտ քամիներէ կը պատսպարէին։ Իսկ տուներուն առջևով գետակը մահկանաձև էր, որուն կենդրոնին վրայ էր եկեղեցին. և փարսախ ու կէս հեռաւորութեամբ արևմտեան կողմանէ գետակին ափանցը վրայ պզտիկ քաղաք մը կար, որ նոյնպէս բլրան մը գլուխը ըլլալով հորիզոնին տեսքը կը խափաներ, և որուն եկեղեցւոյն ծրագիծը երկնից կապոյտին վրայ կը նկարուէր։

Գետակին ձևացուցած աղեղնաձևին ներքին կողմը դաշտ մը կար դոգցես մէկ փարսախ լայնութեամբ, որ արևելեան և արևմտեան կողմանէ միանգամայն բլուրներու կլկնակի շարքով շրջապատեալ էր, որոնք յառաջելով դէպ՝ի գետը կը խոնարհէին, և երբ հարաւային կողմանէ իրարու կը մօտենային, ակնահաճոյ էր անոնց գագաթանց և կողերուն վրայ եղած մայրիները դիտել։ Սակայն չէին բոլորովին միանար իրարու հետ, այլ մէջերնին հովիտ մը կը մնար՝ ուսկից առու մը կը վազէր, որ մարդուս աչքը չնորհալից ողորտապտոյտ ընթացքը դիտելու կը հրապուրէր, և դաշտին մէջէն անցնելով կու գար գրեթէ աւանին կեդրոնին վրայ գետակին մէջ կը թափէր։ Ասյս առուակին ջուրը միշտ առատ էր և տեղ տեղ ալ՝ ուր գրեթէ ամենևին ընթացք չունէր՝ շատ խոր. տեղ տեղ ալ վա-

© National Library of Armenia

դուածքը երադասահ էր և չրվէժներ ունէր զորոնք չէին դիտեր օգտակար ընել։

Մանաւանդ թէ այս առուակը աւազներն մեծամեծ յաղողութեանց դուռն բլլալու տեղ հարուած և ձնասուց պատճառ սեպուած էր։ Ձած թումբերուն մէջ աւիւտիեալ ջուրերը անձրևներէ եղբը շատ անգամ դաշտին մէջ կը զեղանէին, որ ճախճախուտ եղտիւր մը կը գառնար, և փոխանակ առատ խոտ հասցնելու՝ կնիւնով և ուրիշ չրային ձնասակար խոտերով կը ծածկուէր։ Ջուրերը երկրին ներս գացած մասերուն վրայ լճանալով ժանտահոտ նեխութեամբ օդը կ'ապականէին և աշնան ժամանակ պարբերական չերմեր կը պատճառէին, որ ժողովրդեան մեծ չարդ տալով կը ստիպէր որ երթան գետակին միւս կողմը բնակին։ Ուստի այս մարգագետինը որ բանիբուն ձեռքի մը կարօտ էր արգասաբեր բլլալու համար՝ տեսակ մը ամայութիւն մարդուս աչքին առջևը կը բանար, զոր կ'ընդհատէին սոսկ քանի մը զազիր ոչխարներ։

Աւանին եռև եղող սարահարթին հողը ընդհանրապէս բերրի էր, բայց անդադար մի և նոյն տեսակ նիւթոյ մշակութեամբ ուժը կորնցուցած բլլալուն՝ բերքը շատ վտիտ էր։ Բնակիչք իրենց դաշտերուն խեղճութեանը պատճառաւ խար չունենալով և հետևաբար կենդանի չպահելով, նաև ասրուեստով դաշտերը լաւցնելն ալ չգիտնալով, չէին կրնար երկիրնին պարարտացնել ու բեղնաւորել։ Ամէն տարի այն երկիրներուն մէկ մասը անցան կը թողուին, և այսպէս կը կորնցնէին այլ և այլ տարիներու բերքերուն եկամուտը։ Մանաւոր մշակութեանց տեսակներուն ոգէտ էին, որոնցմով երբեմն երկիր մը բոլորովին կը կենդանանայ։

Մերըպոյի մէջ ծնացած հինգ հարիւր հոգին աղքատութեամբ կը տանջուէին անանկ երկրի մէջ որ իրեք չորս անգամ աւելի բնակիչ կրնար սնուցանել. մշակութեան աւանդական ոճերէն չէին խոտորիր։ Երկրին բովանդակ բերքն էր ցորեն, հաճար, վարսակ, գետնախնձոր, արեգդէմ այդիներէն հանուած քիչ մը գինի, որ համ չունէր անխնամ կերպով չինուած բլլալուն համար, ոչխարներու անպիտան տեսակէ կտրուած բուրդ, և քիչ մ'ալ տեղւոյն գործածութիւնը համար պէտք եղած կանեփ. ասոնց հետ քանի մը հասարակ ընդեղէններ, որոնք պարզ մէկ երկու տեսակ բլլալով միակերպութեան պատճառաւ պէտք եղած կայտառ առողջութիւնը չէին տար. նաև ծառերու անպիտան տեսակներու վրայ անխնամ կերպով մեծցած անհամ և թթու պտուղներ։

Այս բերքերը երկրին տարածութեամբն հանդերձ հազիւ կը բաւէին բնակչաց մէկ պզտիկ մասին։ Փիչ մը ցորեն, հաւկիթ, քանի մը հաւեղէն, քիչ անգամ պտուղք և ընդեղէնք՝ բովանդակ իրենց ստակ վաստկելու միջոցներն էին, որուն պէտք ունէին տուրք վճարելու կամ անհրաժեշտ պէտք եղած նիւթերը գնելու համար։

Բայ'ի որմնադրէ, հիւսանէ, ատաղձագործէ և դարբնէ մը, կամ քանի մը ուրիշ ասոնց նման արհեստաւորներէ, առանց որոց որ և իցէ ժողովք մարդկան քաղաքականացեալ ազգի մը քով չեն կրնար բլլալ, Մերըպոյի մէջ ամենևին ուրիշ արուեստ չէր տեսնուեր։ Իսկ գործունէութիւն և աշխատութեան ոգի բնաւ չկար, այլ ընդհակառակն անհոգութիւն, անզգայութիւն և թըմբրութեան նման ծուլութիւն և անյաղթելի դժկամակութիւն մը տիրած էր ընդդէմ ամենայն բանի որ սովորութենէ դուրս էր և կամ անհրաժեշտ կարևոր չէր։

Ասոր վրայ աւելցնենք հասարակօրէն աղքատին սրտին մէջ տեղիք գտնող նախանձ մը քան զինքը լաւագոյն վիճակի մէջ գտնուողներուն նկատմամբ. վասն զի աղքատները ցաւալի սխալմամբ գոգցես կը կարծեն թէ այլոց ստացուածքը իրենցմէ յափշտա-

© National Library of Armenia

կուած է. չեն դիտեր թէ հարստու-
թիւնը՝ հարստութիւն կը ծնանի, և թէ
հասարակաց աղքատութիւնը իւրա-
քանչիւր մարդու յարատեւ թշուառու-
թեանը պատճառ է:

Միրըպոյի բնակիչները ծուռ աչքով
կը նայէին միշտ այն քաղաքակցաց վը-
րայ որոնք երկրին կալուածները կ'ու-
զէին գնել. փոխանակ ուրախանալու
դրամագլխոց ներս մտնալով ստացուա-
ծոց աժէքին չատնալուն և երկրին կեն-
դանանալուն, եղած հետամտութեանց
վրայ կը նեղանային, որով կալուածնե-
րուն գինը կը սուղնար, որոնց մէկ
դոյզն մասն ալ ձեռքերնէն չէին ուզեր
հանել. կարծես թէ իրենց երկիր կը
պակսէր, մինչդեռ ունեցածներնուն և
ոչ կէսն անգամ մշակել դիտէին: Մի-
րըպոյի գեղեցկութեանը պատճառաւ
հոն եկող բնակող քաղաքացիներն ալ
ստիպուեր էին երթալու սաս-
տիկ բամբասանաց նիւթ ըլլալնուն հա-
մար: Այսպէս աւանը դրամագլխոց
աճմանն հետ կորնցուցեր էր այն օգ-
տակար օրինակներն ալ զորս վարժ և
արուեստագէտ կալուածատէրք կըր-
նային տալ:

Աւանին շատ տուներուն միակ ե-
րևոյթը բնակչաց խեղճութեանն ու հա-
սարակ վիճակին յայտնի նշան էր. ին-
չուան ոմանք անասնոց գոմք կը նմա-
նէին՝ քան թէ մարդկանց բնակարան.
նեղ հիւղեր էին և դռնէ դուրս ուրիշ
լուսամուտ չունէին, և ասոնց մէջ կ'ապ-
րէին իրարու վրայ խռնուած հայր մայր
և մանչ ու աղջիկ ամէն հասակէ տղաք-
ներ. մերկ գետին էր բնակարանին
յատակը և չորս կողմի երկրէն աւելի
ցած ըլլալով յարատեւ խոնաւութեան
մէջ էր. և այս բանս օդոյ և լուսոյ պա-
կասութեանը, տեղւոյն աղտոտութեա-
նը և կերակրոց անբաւականութեանը
վրայ աւելնալով՝ տղաքները վատա-
ռողջ և նիհար կ'ըլլային, և զանազան
հիւանդութիւններով կը մեռնէին կամ
կաղմուածքնին կը տկարանար:

Տուներուն դուրը ամէն տեսակ աղ-
տոտութեանց և աւելցուքի կոյտ մըն
էր, ամէն դի լի էին լճացեալ ջուրեր,
ապականեալ ճախճախուտներ՝ որոնց
մէջ կը վազէր մարդկանց և անասնոց
ջրվաթին հետ աղբիւրներուն քամուած
ջուրը, և իրենց նեխեալ արտաշնչու-
թիւնը զմարդ կը զզուեցնէր. այս էր
աւանին տեսարանը:

Ձկային նաև կանանչազարդ բանջա-
րեղինաց պարտէզներ որոնցմով շատ
աւաններ հիանալի տեսարան մը կ'ու-
նենան, և ոչ ածուներ կամ ծաղկոց-
ներ որոնք բազմաթիւ գեղացւոց բնա-
կարաններուն չորս կողմը պատելով,
նշանակ են միանգամայն իրենց բա-
րեկեցութեանը և ըստ բաւականի ազ-
նուական վայելից ախորժ ունենալուն:
Հազիւ քանի մը հիւղերու քով կը գըտ-
նուէին հինգ կամ վեց կարկամեալ
պտղատու ծառեր, և ընտանի կենդա-
նեաց յարձակմանը դէմ այլ և այլ
կողմանէ ցանկով մը պատրս-
պարեալ կաղամբի երկու կամ իրեք
ածու:

Աւանին մէջ կեանք, գործունէու-
թիւն, շարժմունք ամենևին չկար. բը-
նաւ աշխատասէր և մտացի ժողովուր-
դեան նշան չէր տեսնուեր, որոնք զանա-
զան զբաղմամբք աւելի հանգստեամբ
իրենց պիտոյքը լեցնելու հնարքը կը
ջանան գտնալ: Եթէ մէկը ներսը պտը-
տելու ըլլար ուրիշ բան չէր լսեր բայց
եթէ քանի մը շատախօս կանանց թըշ-
նամանաբար կանչուրտուելը, կամ հա-
սարակաց ճամբաներուն վրայ ձգուած
և խաղացող տղայոց աղաղակը, վասն
զի Միրըպոյի մէջ նոյն ժամանակը
դպրոց ամենևին չկար. ծնողք ինքնին
անկիրթ ըլլալով չէին ըմբռներ թէ որ-
չափ օգտակար էր տղայոց դաստիա-
րակութիւն տալը. անհրաժեշտ հարկ
կը սեպէին քովերնին պահել որպէս
զի իրենց օգնեն. և սակայն անոնք ա-
մէն օր փողոցներու մէջ կը թափա-
ռէին և յափշտակութիւններ կ'ընէին.
ոմանք աղուոր օդերով ժամանակնին
հասարակաց արօտներու մէջ նիհար
եզ մը արածելու կ'անցընէին, կամ
քանի մը ոչխար առած դէպ'ի ծառաս-

© National Library of Armenia

տանները կը տանէին մեծամեծ ջնա-
սուց պատճառ ըլլալով, որոնց չորցած
փայտերը ժողովելու կու գային ձմեռը։
Ա.յսպէս այնպէս ծուլութենէ և իրեն
հետևանք ամէն ախտերէն ալ ետ չէին
կենար։ Քանի մը ծնողք աւելի ունևոր
կամ աւելի խելացի գտնուելով մեր-
ձակայ քաղաքներուն կամ աւաններ-
ուն դպրոցները կը տանէին իրենց
տղաքը. բայց ան ատեն ալ ճամբուն
հեռաւորութեանն ու անպիտանութիները
պատճառաւ չատ անգամ կ'արգելուին
դպրոց յաճախելէն։

Ա.նոնք շրջակայ ճամբաներն ալ
ներքին ճամբաներուն երևոյթն ու-
նէին. ամէն ժամանակ անցուդարձի
դժուարութեամբ բեռնակիր անասնոց
ուժը կը սպառէր. սովորական ծան-
րութիւն մըն ալ կառքերու վրայ բեռ-
ցընելն անկարելի ըլլալով չատ երթևեկ
հարկ կ'ըլլար ընել և ժամանակի ան-
հնարին կորուստ կ'ըլլար. նաև չատ ան-
գամ սաստիկ դժուարուտ տեղեր կառ-
քերն ալ յարդ ու բուրդ կ'ըլլային։
Ձմեռուան սկիզբը ճամբաներէն չատը
անգործածելի էին, և անոր վրայ աւա-
նին աշխատութիւնները կը դադրէին,
վասն զի դաշտերու մէջ ալ սայլերը
չէին բաներ։

Ձմեռուան եղանակին տեղացիք օ-
րուան մեծ մասը հանգանակներու մէջ
կ'անցընէին, իրենց անարդ վայելչին
համար այնչափ ատակէ ելլալով՝ որչա-
փով կրնային ընտանիքնին քիչ մը չէն-
ցընել, և ժամանակին խեղճութեանը
վրայ կը դանգատէին մէջերնին։ Սա-
կայն ետ չէին կենար ամէն եօթնեակ
մէյմը անպակաս քաղաք երթալէ թէ
երիկ մարդիկ և թէ կանայք, ոմանք
տասը՝ տասնեւերկու հաւկիթ կամ քիչ
մը պտուղ և ընդեղէն ծախելու հա-
մար, և այլք՝ի սովորութենէ՝ խօսակ-
ցելու և ժամանակ անցընելու համար։
Ընդհակառակ կը գտնուէին նաև շրջակայ
չորս կամ հինգ փարսախ հեռաւորու-
թեամբ գեղերուն ամէն տօնավաճառ-
ներուն մէջն ալ, և առանց անօգուտ
երթևեկներով կորնցուցած ժամա-
նակներնուն վրայ մտածելու՝ իրենց
խեղճութեանը վրայ կը տրտնջային։

Հանգանակներու, տօնավաճառնե-
րու և ամէն ժողովքներու մէջ իրենց
բիրտ խօսակցութեամբը և խեղճու-
թենէ պատճառեալ նախանձոտ և նա-
խատող ոգւովը՝ կռիւներ կը գրգռէին,
որոնք երբեմն հարուածներով կը վեր-
ջանային. ատոնց հետևանք էին վէրքեր,
տկարութիւններ, և նորանոր թշուա-
ռութեանց պատճառներ։ Ա.նոնց մէջ
եղած այս չարունակ հակառակութիւ-
ներն, ատելութիւններն ու կռիւները
նոր և զօրաւոր արգելք էին ամէն կերպ
բարելաւութեան։ Մերբպոյի բնակիչ-
ները իրենց խածան և կռուասէր բնա-
ւորութեամբը այնչափ նշանաւոր էին,
որ մերձակայ քաղքէն ոմանք միտք ու-
նենալով դաշտին և աւանին առջևը ե-
ղած հովտին մէջ պտըտող ջրոյն ըն-
թացքը բանի բերել, սահպուեր էին
իրենց խորհուրդէն ետ կենալու, վասն
զի կը կասկածէին անընկերասէր դրա-
ցեաց հետ բանի գործի ձեռք զար-
նելէ։

Ա.յս էր աւանին ընդհանուր վիճակը
երբ Տիւբրէ բժիշկը սկսաւ անոր փո-
փոխութեանն աշխատիլ։

Ա.յս մեծ խորհրդոյն ձեռք զարնե-
լէն առաջ՝ որուն ապագայ յաջողու-
թիւնն անտարակոյս էր, անոր ամէն
հետևանքը մտածեց. արդի բարելաւ
քաղաքականութեան չանալով վերա-
ծել աւանին վիճակը՝ կը նախադիտէր
թէ անոր ոգին և սովորութիւնները
պիտի փոխուէին. և թէ բնակչաց հա-
մար նոր պիտոյից ծանօթութիւն ստա-
նալն և զանոնք գոհ ընելու կարելիու-
թիւնը խթան պիտի ըլլար կանխակալ
սովորութիւններին ու ծուլութեան ու-
նակութիւններն վրաներնէն թօթուե-
լու, և լաւագոյն սովորութեանց ու խե-
լացի փորձերու կիրառութեան պիտի
տրամադրէր զիրենք. և երբ բարեկե-
ցիկ վիճակ մը առնուին, բարուց վայ-
րագութիւններն ալ պիտի կորնչնէին։

Մ'իւս կողմանէ ալ կը մտածէր թէ
ոչչափ դժուարութեանց դէմը պէտք

© National Library of Armenia

էր նախատեսեր. կանխակալ սովորութեան յամառութեանը, անգործ ծուլութեան, նախանձոտաց չարակամութեամբ և դիտմամբ հանելիք արգելքներուն, ի շահասիրութենէ ծագած չարախօսութեանց, որ հասարակաց վիճակը լաւցնելու գործ մը միշտ կը պատճառէ։ Կ'իմանար թէ քիչ մը ատենուան համար իր հանգիստը և խաղաղութիւնը պիտի զոհէր, պէտք պիտի ըլլար որ միշտ արթուն ըլլայ հարուստները վստահացնելու և չարախօսները լռեցնելու, կանխակալ կարծեաց դէմ կռուելու, զրպարտութիւնները ջրելու, վերջապէս զամէնքը լուսաւորելու և համոզելու համար։ Պէտք պիտի ըլլար որ կռուի և ուժով կռուի չար ոգւոյն դէմ որ միշտ դիւրաւ յաղթութիւն կը գտնայ։

Սակայն այս կռիւը վինքը չէր վախցներ. կորովի բնաւորութեան տէր մարդիկներէն էր որոնց ուժը ընդդիմադրութիւն դանելով կը կրկնապատկի։ Ձեռնարկութեան երկայնութենէն ալ ամենևին չէր խրտեր. գիտէր թէ բռնելիք ճամբուն մէջ բարին միշտ անկորուստ էր և եթէ ինքն ալ վախճանին չհասնէր, իրմէ ետևինները պիտի հասնէին։ Ա՛ս ալ կը մտածէր թէ ժողովուրդը մէյմը այն ընթացքը բռնելէն ետքը ալ ետ չկենար. մանաւանդ թէ շատ անգամ հարկ կ'ըլլայ անոր եռանդը չափաւորել և անկարգ ընթացիցն առջևը առնուլ. էական բանը չարժիչ ըլլալն էր։

Տիւքրէ ըմբռնեց թէ ինքը միայն կարող չէր սասկ մեծ գործ մը գլուխ հանելու. իմացաւ թէ օգնութեան կարօտութիւն ունի, ինչպէս որ բնական է ճշմարիտ արդիւնաւոր և համեստ մարդկանց, և առաջին ջանքը եղաւ իրեն օգնական մը ճարել։

ՌԱՒԲԷ

Կը շարունակուի։

ՍԱՐԴՔ

Զրոյցք.

Ա.

Պէտք է խոստովանինք.

Մեր բնութեանը մէջ բերմունք մը կայ որ մեր մտաց ապշութիւնը դրաւելով՝ կամայ ակամայ զմեզ անոր կը ձգէ՝ որ մեծ է և խորհրդաւոր զարմանք մը կը խոստանայ։

Կը տեսնենք փոքրը. կը դիտենք մանրը. — Ի՞նչ է, կը հարցընենք։

— Իր մը անծանօթ. էակ մը անպէտ և անօգուտ։

Կ'ըսենք և կ'արհամարհենք. վասն զի անարժան կը սեպենք մտքերնիս անոր զբաղեցնել. ունայն կը համարինք ուշադրութեան հայեցուածք մը տալ այն փոքր էակին՝ որուն երևոյթը չունի այն հրապուրիչ գօրութիւնը, որ առաջին հայեցուածքով մը կարող ըլլայ մտքերնուս վրայ ախորժելի տպաւորութիւն մը ազդել։ Ներաստ կը համարինք, վասն զի իր կերպարանքին վրայ չենք նշմարեր այն խորհրդաւոր զգացման փայլը՝ որ մեծը ցոյց կու տայ, և ախորժելի խոստմամբ մը մտքերնիս կը հրապուրէ։

Այսպէս մեր մտաց ուշադրութիւնը առ այն մեծ և զարմանալին ուղղած, մանրին գովքն անհոգաբար կը քերենք առանց ուշադրութեան մը արժանի սեպելու։

Սակայն այդ փոքրը, այդ մանրն է որ իրապէս կը տիրէ աշխարհքիս. և նոյն իսկ մեծին վրայ կը թագաւորէ։

Ո՛ւշ դիր. ահա լռութեան ու խաւարի ատուերաց մէջէն սրտիդ կը խօսի. «Ահաւասիկ եմ ես»։

Ջունի լեզու յօդակապ որ մինչև ականջդ բարբառ հասցնէ. բայց հազար ու մէկ մունջ ձայներով ինքզինքը կը յայտնէ։

Բոլոր բնութեանը մէջէն խորհրդաբար ձայնը կը լսես. երկրիս խորէն,

© National Library of Armenia

ջրոց անդունդէն, անկոց ծոցէն, և նոյն իսկ այս գով օդուն մէջէն՝ որ կը չընչենք։

Աշուեաններով, ճարտարութեամբք, գեղեցկութեամբք, կրիւք, սիրոյ արտայայտութեամբ, բիւր միջոցներով՝ լռելեայն մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ։ Եւ նոյն իսկ այն իր պզտիկութեան մեծութեամբը՝ արտիդ կը խօսի ըսելով.

« կը տեսնէս դու այն հանքայնոց կոյտերը. կը նշմարէս այն Պենինեանց, Գորտիլեանց ահագնադէզ ժայռուտ կողերը. ես փոքրս գիզեցի. իմ կենացս չնչովը զանոնք բարձրացուցի։ Ինծի ժամանակ՝ և ահա աշխարհքներ շինեմ։ Ինծմով կեանքը կը գործէ »։

Բ

Կեանքն է յիրաւի ծածկեալ փոքր էակի մը ատուերին տակը. նոյն այն կեանքը՝ որ զմեծն իսկ և զզարմանալի երևեալն կը շարժէ, և երկուքն ալ հաւասարապէս իր օրինացը կը հպատակին։ Կեանք. համառօտ ձայն մը. բայց ով կարող է իմաստն ըմբռնել, ով անոր ընդարձակ ասպարիզին հասնիլ։ Միտքը՝ համր է. զգայարանքը խուլ։

Բացարձակ տէր մըն է, կրնայ զուրցուիլ, որ բոլոր աշխարհք դրաւած է ու բազմաթիւ երևոյթներով ինքնիշխան կը թագաւորէ, և զգայապէս կամ անզգալի եղանակաւ՝ միշտ շարժմամբ կը յայտնուի։

Եւ այսպէս ուրեմն զմեզ շրջապատող բնութիւնը զգալեաց աշխարհք մը կը կազմէ. որուն ամէն կէտին վրայ կեանքն իր զարմանալեաց երևոյթներովը կը զեռայ. շնչով կը գործէ, մահուամբ կը նորոգի։

Բայց զգայարանքնիս տկար ու յողդողդ՝ շրջապատող բնութիւնը գրեթէ անշունչ և անզգայ կը տեսնեն։ Սակայն մտքերնիս չհամոզուիր. ճարտարութիւնը օժանդակ կ'առնու։ Անոր առջին խաւարին գաղտնիքը կը մերկանան. ծածկեալ կեանքը կը յայտնուի, նորանոր արարածոց աշխարհքներ երևան կ'ելլեն, բիւրաւոր զարմանալիք։

Ապարէզ մեծ և ընդարձակ։ Մտաց հեռաքննութիւնը կը յորդորուի այն զարմանալեաց օրէնքները քննելու, անոնց երևոյթները թուելու. բայց ո՛ր միտքը կարող է չափել զանոնք։

Եւ սակայն անոնց գեղեցկութիւնը՝ հրապուրիչ զբօսանքներու աղբիւրներ կը բանայ, որոնց առջին կը խաւարին թերևս մեծագունից զարմանալիքները։

Գ

Ճարտարութիւնը՝ մանրացոյցը մէջդ կ'առնու. այն անձայն մատնիչը՝ խաւարին մէջ լոյս կը ծագէ։ կը տեսնես, մանաւանդ թէ կը չօշափես կեանց գործունէութիւնը մութ քօղի մը տակ։ Փեղկ անանկ մը կ'երևնայ՝ որ կեանքն ինքն իրեն դէմ կը մաքառի. անոր երևոյթները կարծես թէ հազար ու մէկ կերպարանաց հանդերձիւը մէկ-մէկու հետ կը կռուին, մէկզմէկ ջնջելու կը ճգնին։

Ահա աչացդ առջին քօղարկեալ աշխարհք մը, աբանչելագոյն քան զայն՝ որ իր մեծութեամբը հրաշալի կը ներկայանար անմիջապէս մտացդ։ Հարցմունք կ'ուղես, տարակուսանացդ լուծումն կ'ուզես անկէ. բայց հարցմանցդ նշանացի կը խօսի. « Եաւէս եկուր »։

Կ'իջնես խորերը։ Աչքդ ատուերնեբուն մէջ մթնշաղ կը տեսնեն. բայց համբերութեան զօրութիւնը ձեռքէդ բռնած կը տանի։ Մի լքանիր. յառաջ, յառաջ։ Մ'ըսեր՝ ծայրը տեսայ. անկէց անդին ալ ուրիշ ծայր մը կայ, և անկէց անդին ալ ուրիշ մը։ Կենաց սահմանը կը բնտռես. անկէց անդին ալ չէ։ Բայց ուր է կը հարցնես։ Աչն մինչև կէտ մը կը ձգի. բայց դու չօշափել չես կրնար։

Դարձուր հիմա աչքդ այդ մոգիչ գործիէն. տես արեւուն լոյսը. նայէ այս մեծամեծ էակաց վրայ որ չորս դին կը շրջին։ Կորեկի մը հատիկին վրայ

© National Library of Armenia

մանր աչխարհք մը դիտելու զբաղած, մոռցար զասոնք։

Բայց ապշութիւնդ լռեցուր. մի և նոյն սկզբունք է, կ'ըսես, որ այդ ա. հաւուր մեծութեան և այն անհուն պըղ. տիկութեան էակները կը շարժէ. հա. մեմատութիւն յանհունս մեծ և յան. հունս փոքր մի և նոյն կենաց կնճռը կը տիրէ։ Ի՞նչ է ուրեմն այդ կենաց սկզբունքը։

Դ

Թոնարհինք բնութեան խորհրդոց առջին. այդ սկզբանը էութիւնը գաղտ. նիք մըն է, որ խաւար անդնդի մը վը. րայէն սահելով՝ անթափանցելի քօղէ մը կը ծածկուի։ Ջուր տեղ թափան. ցող միտքը ետևէն կը սլանայ. հազիւ թէ անդնդին ափունքը կը հասնի՝ խար. խափելով՝ ինքզինքը մթին մէջ կը կոր. սընցնէ։

Մինչևնարին է այդ ծայրը գտնել. բայց անկարելի չէ ճանչնալ որ մի և նոյն աղբիւրէ կը բղխէ այն զօրութիւնը որ զմեծ և զփոքր էակները կը շարժէ. որ զմեծամարմին փիղը և զմանրագոյն մժղուկը կ'ոգևորէ։ Մի և նոյն կենաց ուժն է որ բարձրաբերձ մայրւոյն և մանրանկար մամռոյ երակաց մէջ հոյ. զը կը բաշխէ։

Մանրերևոյթ ճճին, թռչող էակը, քայլող չորքոտանին կամ լուղակաւոր ձուկը, ոչ այլ ինչ են՝ բայց եթէ այ. լապէն անօթք կենաց և զբօսանք բնու. թեան։

Մի և նոյն սկզբունքն է նաև որ ման. րացուցի քօղարկեալ բնութիւնը կը կառավարէ։

Բնութիւնը մայր է ամենայն զար. մանալեաց. մայր մը որ իր բազմակերպ այլակերպարան երևոյթներովը կ'ըզ. բօսնու։ Կը սիրէ ստեղծագործութիւ. նը. այդ առաքինութիւնը՝ չունչ մըն է յինքն, չունչ բարերար, որուն պսակ է ներդաշնակութեան ոգին. և իր զբօ. սանաց չունչը կը ձգէ մինչև խաւարին այն խորերը՝ ուր մարդկային զգայա. րանքը կարող չէ հասանելու։

Կը ստեղծէ, վասն զի կը զուարճա. նայ ստեղծելով, կը ստեղծէ, կեանք կու տայ, բայց կը խորչի միակերպու. թեան գաղափարէն։

Այսպէս երևան կու գայ կեանքը, կը սկսի, կ'ելլէ, կը բարձրանայ, և կամ որ նոյն է՝ կ'իջնէ բարձրէն, կը խոնար. հի հետզհետէ, միշտ մի և նոյն սկզբամբ, կարծես կը նուաստանայ ստորնագոյն էակաց երևոյթներով։

Բայց ուր արդեօք կը յանգին այդ կենաց երևոյթքն. կամ ուր էակը կը կնքէ կենաց եղբի ծայրը։

Ե

Երբ երկայն, չիտակ ճամբու մը մէջ. տեղը կեցած, տեսութիւնդ ճամբուն երկայնութեանը վրայ ձգես, աչքդ ընդարձակ չիտակ միջոց մը կամ ուղիղ գիծ մը կը չօշափէ։

Ճամբուն երկու կողմը տնկուած ա. ռարկաները, իրենց կանոնաւոր շար. քովը՝ գծին չնորհքը կ'աւելցնեն, տե. սողական զգայարանացդ հրապուրիչ ա. խորժ մը ազդելով. վասն զի կանոնաւոր օրէնքով մը առարկայ առարկայէ կը խուսափէ ու կը մերձենայ։ Առարկայն ստուերէն, ստուերը առարկայէն բաժ. նուելով՝ կանոնաւոր շարք մը կը ներ. կայացնէ աչքիդ, որուն հրապոյրը կ'ա. ռաւելու հետզհետէ հեռաւորութիւ. նը, բոլոր այս առարկաները մէկ կէտի մը հաւաքելով՝ իբր աղբիւր ուսոի կը բղխեն։

Այն կէտին վրայ աչքդ կանկ կ'առ. նու, ու տեսութեանդ վստահանալով՝ կը կանչես. « Ահա վերջ այսր ամենայ. նի »։

Մի՛ ներեր այդ մտածութեանը։

Եթէ այդ ծայրը կամ վերջը չօշա. փել ուզես, տար քայլափոխդ շտապաւ. ճամբուն մէջէն. կը տեսնես որ որչափ դու կը յառաջես, նոյնչափ նոյն կէտը քեզմէ կը խուսէ։ Թերևս հասած ըլլաս այն կէտը ուր աչքդ հանգչեցաւ առա. ջին հայեցուածքին, և կը տեսնես որ բնտռած կէտդ դեռ ևս նոյնչափ ան.

© National Library of Armenia

դին կը ձգի։ Նորանոր առարկաներ առջիններուն կը յաջորդեն. նոյնչափ մը կը յառաջես՝ և նոյնչափ մին ալ կը փոփոխուին առարկայք պէսպէս կերպարանք։ Կը մտածես թերևս որ նոյնպիսի երևոյթներով նոյն ճամբան անկէց անդին ալ կը ձգի, և անյաղթելի արգելք մը քեզի չներեր այն բնտռած վերջը չօշափելու։ Սակայն և այնպէս մտքովդ կը հետևցնես որ այն ճամբայն՝ի հարկէ վերջ մ՚ունի իր երևոյթնեբովը հանդերձ։

Ահա կենաց ընդարձակութեան բաժներ մը։

Զգայարանաց զօրութիւնը ինչուան որոշեալ կէտ մը կ՚առաջնորդէ ինծի. անկէ անդին մանրադիտը ինծի գործի միջնորդ կ՚առնում. կը թափանցեմ նոր աշխարհքներ, կը տեսնամ նոր արարածներ. բայց կենաց վերջին սահմանը հասեր եմ։ Իրաւ է որ կեանքը միևչև այն կէտը կը նշմարեմ. բայց անկէց անդին մութ ստուեր մը կայ որ տեսութիւնս կը խափանէ. միթէ այն ստուերին տակը ծածկեալ կեանք մը չկայ։

Ջեմ կրնար չկայ ըսել առանց վրիպելու։ Մանաւանդ որ նոր նոր մանրադիտի էակաց գիւտերը՝ անոնց պատմութեանը մէջ լոյս կը ծագեն։

Զ

Ահաւասիկ գաղափար մը այն բնութեան որ ծածկեալ է իր մանր հասակովը մեր զգայարանքներէն, և սակայն ինքն ալ մեր այս կենաց մասնակից է։

Աւազի հատիկները մերկ աչքին կլորաձև կ՚երևնան և նման մէկմէկու. բայց երբոր մանրադիտի մը վառարանը անցընենք, կը տեսնենք որ բոլորովին անհնման են, եթէ մեծութեամբ և եթէ կերպարանք։ Կան որ կլորաձև են, այլք քառակողմեան, ոմանք կոնաձև են, և մեծաւ մասամբ անկանոն ձևով։

Այս չէ զարմանալի, որչափ այն որ այս մանր աւազիկներուն վրայ բիւրաւոր արարածոց աշխարհքներ կան, որ աւազիկին վրայ կը չրջին՝ ինչպէս մենք այս երկրային գնտին վրայ։

Ո՛վ, ըսես պիտոր, վկայ է այդ բանին։ Այն ճշմարտախօս գործին՝ որ միլիոնաւոր անգամ կը մեծցնէ այն առարկայն՝ որ իւր վառարանը գտնէ։

Ահա երկու հակառակ ծայր. փիղ մը միլիոն անգամ մեծցուր կամ նոյնչափ անգամ փոքրկացուր. ինչ ահագին մեծութիւն կամ ինչ ահաւոր պզտիկութիւն։

Մանրադիտի էակ մը որ միլիոն անգամ մեծցուելով հազիւ կորեկի մը հատին կը հաւասարի, միլիոն անգամ պզտիկ մնածէ. արդեօք նոյն պզտիկութիւնը մտքով կրնաս ըմբռնել։

Արդ այսպէս մանր էակներով աշխարհքը լեցուն է, և ամենայն մարմին բնակեալ է ասոնցմով. մենք իսկ լեցուն ենք այսպիսիներով, և միշտ կը լեցուինք։

Ի՛նչ անուշ կու գայ զով օդը ամառնային առաւօտները. լի թոքով կը շնչենք. բայց իւրաքանչիւր տուրևառը՝ անհուն արարածոց աշխարհքներ մեր ներսը կը լեցնէ։

Մեր մարմնոյն վրայ, ամենափափուկ մորթի մը վրայ՝ բիւրաւոր անտեսանելի արարածներ կը զեռան։ Մեր մաքրասիրութիւնը կերակուրներուն նը կատմամբ՝ չօգտեր. անոնցմով՝ միլիոնաւոր էակներ ողջ ողջ կը կլլենք։

Եւ պանիրը ապացոյց ըլլայ. կը տեսնես մաքուր ամենայն որդի հետքէ. բայց մի խաբուիր։ Ճերմակ կէտեր կրնաս նշմարել անչարժ, ամենևին անկենդան։ Բերանդ կը դնէիր արդեօք եթէ տեսնայիր որ այն ճերմակ կէտերը կը չարժին. եթէ տեսնէիր որ կենդանի են, այլանդակ կերպարանքներով. և ոչ միայն բերան ունին, աչք և ոտք, այլ և իրենց թափանցիկ մարմինը՝ երկայն ու սուր մազերով ծածկած է։

Պտուղները անուշ կու գան մեր քմացը. բայց մեր աչքը չներեր մեզի տեսնել անոնց կճեպին խորտաքորտուքեանց վրայ լեռներ, ձորեր, դաշտեր, անտառներ, ծառեր, իրենց ճիւղերո-

© National Library of Armenia

վը, ծաղիկներովը ու պտուղներովը, հանդերձ պէսպէս կենդանեաց անթիւ խումբերովը։ Մտածէ ինչ ահագին անտառուտ գետին է դեղձի մը կեղևը, որուն թանձր աղուամազը՝ աչաց չնորհք մը կ'երևնայ և չջափելեաց ախորժելի է. և ինչ բազմաթիւ էակաց բոյն պիտոր ըլլայ։

Հ. Ց. Վ. ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ

կը շարունակուի։

ԻՄ ՎԱՆՔՍ

Դրաբեւանի մը աւտիպ յիշատակագիրք։

Ա.յսօր տարի մը կ'ըլլայ քանի որ անզուգական հարս մը կորսնցուցի, և պզտիկ աղջիկս աքանչելի մօրէ մը զրկուեցաւ։ Ա.յս տխուր և ցաւագին մտածութիւնը միտքս եկաւ, երբ այս պզտիկ պատմութեան երկրորդ տպագրութեանը ձեռք կը զարնէի, զոր կրնամ ըսել թէ սկսայ գրել գործակցութեամբ և խորհրդով անոր, որուն մահը հիմա կ'աշխարեմ։ Դեռ չտպած, առաջին գլուխները կարդացի իրեն, և եթէ այս յիշատակագիրքն հրատարակելու յանձնառու եղայ, մասնաւորապէս անոր համար է՝ վասն զի տեսայ որ բաւական ախորժելի կու գային իրեն։ Ուստի հիմա որ ամբողջ միացուցած 'ի տպագրութիւն կու տամ, բնական է որ ամբողջ պատմութիւնն ալ իր քաղցր յիշատակին նուիրեմ։

Ներէ ինծի ընթերցողը եթէ երկրորդ անգամ իմ ընտանեկան թշուառութիւններս իրեն կը հաղորդեմ. բայց առջինէն աւելի՝ այս անգամ չկրցայ զայս զանց ընելու, վասն զի հիմա՝ 'ի յիշատակ ինծի այնպէս սիրելի եղած անձի մը կ'անուանեմ այս գիրքս, ոչ այնչափ իրեն երախտագիտութեան և ցաւոց դոյղն սպաս մը մատուցանելու համար, որչափ իմ ազնիւ ընթերցողաց յանձնելու՝ որ այն օրհնեալ հոգին իրենց աղօթիցը մէջ յիշեն. թէպէտ և վստահ եմ հաստատութեամբ որ իր լաւութիւններն ու առաքինութիւնները արդէն զինքը յաւիտենական վայելից և երկնաւոր փառաց օթևանն հասուցած են։

ՅՈՎՀ. ՄԿՐՏԻՉ ԳԱԶՈՆԻ.

Ա

Կենաց առաջին յիշատակքն աւելի սիրելի և անջնջելի են։ Կեանքը յարատև մրրկայոյզ ծով մըն է, բայց այդ ան չափելի ովկիանոսին գրգռեալ ալեացը մէջ, մեր մանկութեան յիշատակը միշտ պարզ և խաղաղ կը ծածանի։ Հասակ անմեղութեան, որ երկրէս աւելի ընդ երկինից կը շաղկապի, ուր կը տիրէ մեր Արարիչն, և որ առ մեր վախճանը կը հրաւիրէ զմեզ. մեր էութեան առաջին արշալոյսը ծաղկամբք և չուշանօք կը զարդարէ։ Ա.յս չուշանաց և վարդից ա նոյշ բուրումը յաճախ կը զմայլեցնէ զմեզ նաև մեր անագան ծերութեան ժամանակը. վայ մարդուս եթէ կենաց պարզ իսկութիւնը՝ առաջին հասակին հրապուրիչ բանաստեղծութիւնը երբեմն երբեմն չզուարճանայ։ Թէպէտ գերեզմանին եղերքը հասած, առաջին մտածութիւնն կը սլանայ այն նախկին օրերուն, որ այլ պիտի չդառնան, և են իբրև առաջին օղակ այն մեծ շղթային որուն հետ կցորդեալ է իմ տաժանեալ էութիւնս։ Թշուառութիւնն իմ մանկութեանս առաջին հետքը գծեց, և վիշտն կերպով մը բովանդակ կենացս անբաժան ընկերն եղաւ. բայց այդ թշուառութիւնն զիս չէր ընկճեր, և այն վիշտը ոչ երբեք կործանեց զիս, քանի որ անմեղութիւնն դեռ չիս կը ծիծաղէր։

Իմ էութիւնս թշուառութենէ մը կը սկսի. որովհետև սրտիս վրայ տպաւորած առաջին յիշատակն՝ թշուառութիւն մը եղաւ. այս ցաւագին յիշատակէն անդին՝ ամենայն ինչ անծանօթ է ինծի։ Բառալ քան զայն, բան մը ինծի չբսեր որ ես 'ի կեանս եղած ըլլամ. իրաւ 'ի կեանս էի, բայց չէի գիտեր, և ոչ այսօր գիտեմ։

© National Library of Armenia

Գիշեր մը խորունկ կը քնանայի խո-
շոր խանձարուրքի մը մէջ, խոշորա-
գոյն յարդի մը մօտ, որուն վրայ Հայրս
և մայրս կը հանգչէին. բնական ազդ-
մամբ, կամ լաւ ևս արեան ձայնէն,
միշտ ծնողացս քով քաղցր և խաղաղ
կը քնանայէի. շատ անգամ երազով մը կամ
անոտի մտածութեամբ կը վախնայի
թէ չըլլայ որ Հայրս և մայրս քովս չըլ-
լան. կը տագնապէի, կը բանայի աչ-
քերս և կընայէի թէ պարզապէ՞ս անկո-
ղինը։ կը լսէի հօրս խռկալը և մօրս
հանգիստ քնանալը. այն ատեն դոհ
կ'ըլլայի, և նորէն սովորական հանդար-
տութեամբ քուն կ'ըլլայի։ Ա՛յն գի-
շերը անսովոր շշուկ մը գիս յանկարծ
կ'արթընցնէ. կը լսեմ որ մօտիկ ժո-
ղովրդապետութեան զանգակը կը զար-
նուի. բայց այն զարնուածքը այնպէս
արագ, սուր, կամ թէ լսեմ այնպէս աղ-
դու և ահաւոր էր, որ անոր նմանը բը-
նաւ լսած չունէի։ Չեմ կրնար ըսել թէ
այն ադաբեր ձայնը սրտիս վրայ ինչպի-
սի տագնապող տպաւորութիւն մը ը-
րաւ. կ'իմանայի որ զայն արձակողը ե-
կեղեցւոյն զանգակն էր, բայց նաև կը
հասկնայի որ չէր այն քաղցր զանչիւ-
նը, որ այնչափ անգամ տօնական օրե-
րը լսեր էի, կամ երբ պատարագի կամ
քրիստոնէականի ժողովուելու համար
կը զարնէր։

Ա՛յսպիսի նեղիչ վարանման մէջ եր-
կայն ատեն չմնացի. հաղիւ թէ արթընց-
այ, տեսայ որ Հայրս արտորանօք կը
հագուէր, մայրս այլ ամենայն փութով
իրեն օգնելով։ Վերջը տեսայ որ վրան
խաչ հանեց, վերուց պատէն իր վար-
դարանը և կրծիցը վրայ կրաւ. Հուսկ
վերջը տեսայ որ տապար մը և ուրագ
մը առաւ, և մօրս միաս բարև ըսելով
և ինձի ալ համբոյր մը տալով, շտա-
պաւ տնէն ելաւ։ Մայրս ալ ելեր ու
հագուեր էր. և որչափ ալ թախանձեց
գիս որ անկողինը մնամ, բացարձակ ևս
ալ ելլել ուզեցի։

Ա՛յն միջոցին ձայներու և մարդկան
խուլ մռնչիւն մը ճամբէն կը լսուէր.
ևս այդ նորութեան վրայ զարմացած
էի, սակայն ամենևին չէի սարսափեր։
Բայց կը տեսնէի որ մայրս նեղեալ ու
անհանգիստ էր. մերթ ընդ մերթ աչ-
քերն երկինք վերցնելով, խորունկ հա-
ռաչանքներ կ'արձակէր։ Ա՛սիկայ ինձի
քիչ մը տագնապ կու տար. բայց դեռ
հաղիւ եօթը տարեկան էի։ Ա՛յն հա-
սակին մէջ ցաւը թեթև քօղով ան-
մեղ սրտի մը խաղաղ պարզութիւնը
կ'աղօտացնէ. իբրև գնտակ մի է որ
կարծրակուռ վիմին կը զարնուի, բայց
հաղիւ զանգուածին երեսը գծելով նո-
րէն ետ կը դառնայ։

Ցանը դուռը ելայ. ինչ ահաւոր տե-
սարան աչքիս դիմացը ելաւ։ Գիշերը
մութ էր. երկինքը թանձր ամպերով
պատած, որոնք իրարու վրայ կը դի-
զուէին, որպէս թէ մրրկալից և ամբո-
խեալ ծովու մը ալիքներն ըլլային։ փայ-
լուն և կարմրագոյն լոյս մը ամէն բան
կը լուսաւորէր, վերջը ցրտաշունչ և ուժ-
գին քամիէ մը հալածեալ և տատա-
նեալ թանձր և կարմրափայլ ծխոյ սիւ-
ներ վեր կը բարձրանային։ Ձախ կողմ
կը դառնամ և կը տեսնեմ հրեղէն լե-
զուի նման մեծամեծ բոցեր որ այն
թանձրախիտ և խաւարապատ հորիզո-
նին վրայ զարհուրելի կերպով մը կը
ձևանան։ Ա՛յս տեսարանին ահաւորու-
թիւնը աւելի կը սաստկացնէր զանգա-
կին սգալից ձայնը որ անդադար ա-
կանջս կը հնչէր, խառնակ դոչումներն,
սոսկալի կանչիւներն, ողբմելի լացերն
ու կսկծալի ողբերն, որ սրտիս խորը կը
թափանցէին, և խառն սարսափ ու կա-
րեկցութիւն կը զարթուցանէին։ Ո-
ժով մը մօրս պլլուեցայ, և իբր բնական
ազդմամբ մը իր զգեստին մէկ կտորո-
վը աչքերս գոցեցի, բայց այդ զարհու-
րելի պատկերը դիմացէս չէր վերնար.
մանաւանդ թէ անանկ մը կ'երևար որ
երկինքը աւելի մութ և հրդեհը աւելի
սոսկալի եղած ըլլար։ Առաջին անգամն
էր որ իմ մատաղ սիրտս սարսափի և
զարհուրանաց տպաւորութեամբ կը
զգածուէր. առաջին անգամն էր որ ցա-
ւոց և թշուառութեան զգացմամբը կը
տագնապէի, որովհետև իմ ներսս ա-

© National Library of Armenia

ղէկ կը ղդայի, որ այն վայրկեանին փոր-
ձանք մը կը պատահէր։

Մայրս մէկէն խոհակերոցին ծխա-
մած պատի մը վրայ եղած Աստուա-
ծածնայ պատկերին դիմացը ճրագ մը
վառեց. առջևը ծունր դրաւ, և գլխ բաց-
կացը մէջ առնելով, պղտի ձեռքերս ի-
րարու քով բերաւ, և արցունքէն հատ-
կըլլեալ ձայնով մը ըսաւ ինծի. Հօրդ
համար աղօթենք։ Ոչ թէ ես կրնայի
կամ այն վիճակի մէջ էի որ իմանայի
թէ ինչու համար ինծի այսպէս կ'ըսէ.
ևս առաւել չէի հասկնար թէ ինչ պատ-
ճառաւ հայրս իմ աղօթիցս պէտք պի-
տի ունենար. բայց մէկ տարտամ և ա-
նորոշ մտածմունք մը թէ ինքը վտան-
գի մը մէջ պիտի ըլլայ՝ մէկէնիմէկ սկը-
սաւ միտքս տագնապել։ Ծունկս յեր-
կիր խոնարհեցուցի, և ձեռքերս դէպ՚ի
պատկերը բարձրացնելով, և այնպիսի
եռանդեամբ մը, որպիսի թերևս բնաւ
չեմ ունեցած. Տիրամայր, գոչեցի, Տի-
րամայր իմ, մայրիկս գոհ ըրէ։ Ո՛հ, որ-
պիսի մաղթանք։ Սրբապղծ և անարա-
տագոյն գորով մը դրաւ զայն իմ բե-
րանս. սէրն որդիական, որ մանկական
անմեղութեամբը կը դիմէ առ մայր իւր
յերկինս, որպէս զի իր մայրը որ յերկ-
րի՝ գոհ ընէ և խնդրուածքն ընդունի։

Ահն վայրկենին զարհուրելի չառա-
չիւն մը, որ ամբողջ մեր տնակը սար-
սեցուց, զմեզ դողով և սարսափով վեր
ցատքեցուց։ Ճամբուն վրայ վազեցինք,
և տեսայ որ բոցերն զգալի նուազեր
էին. և անոր տեղը ծուխն աւելի թանձր
և պտուտալից վեր կը բարձրանար։
Ահն սոսկալի չառաչման՝ զերեզմանա-
կան լռութիւն մը յաջորդեց. միայն
հովը սաստկութեամբ կը շչէր, և մօտիկ
անտառին եղևնեաց կատարները կը
տատանէր։ Զախող փայլակներ՝ այն
մրրկեալ ամպոց մէջին պոյտքներէն
կը թօթափէին. որոտումն հեռուէն կը
գոռար, և եթէ կրնամ ըսել, այն ա-
հաւոր տեսարանին սոսկումը կ'աւելցը-
նէր։ Բայց այն լռութիւնը կարճատև
եղաւ. ցաւագին հեծութիւնք և խառ-
նաչփոթ աղաղակք ամէն կողմանէ
բարձրացան. թէպէտ տղայ էի, բայց
հասկցայ որ սոսկալի արկած մը հան-
դիպած պիտի ըլլայ։

Քանի մը վայրկեան ես և մայրս այդ
նեղութեան և տագնապի մէջն էինք,
մէյմ՚ալ հրդեհին լուսովը տեսանք որ
ամբոխ մը մարդիկներու դէպ՚ի մեզի
կու գան, որոնցմէ ոմանք բան մը կը
բերէին որ ես չէի կրնար լաւ մը որո-
շել։ Եւ ահա տեսայ որ չարժական
սանդղոյ մը վրայ մարդ մը կը բերէին,
քովը ալ տեղւոյն ժողովրդապետը կե-
ցած էր։ Լսեցի որ մայրս յուսահատ ա-
ղաղակ մը փրթուց և սաստիկ լալ սկը-
սաւ։ Թափով մը վրան ինկայ և ջերմ
արցունքով լալով իրեն պլլուեցայ։
Նախ ժողովրդապետը մնաւ, և մօրս
դառնալով՝ սիրալիր ձայնով մը ըսաւ.
Աղնիւ Թերեզիա, մի յուսահատիր. և-
թէ Դիոնեսիոսին այս գժբաղդութիւնը
պատահեցաւ, անշուշտ Աստուած կ'ո-
ղորմի, վասն զի իր մերձաւորին բարիք
ընելու միջոցն այս բանս իրեն հանդի-
պեցաւ։

Երբոր ամբոխը տանը դուռը հասաւ,
անոնք որ ուսերնուն վրայ սանդուխը
կը բերէին, վար ինկեցուցին զայն, և
այն մարդը թևերնուն վրայ խոհակե-
րոցը տարին։ Աստուածածնայ ճրագէն
աղօտ նշոյլ մը այն մարդուն երեսին վը-
րայ կը ծաւալէր. տեսայ որ բոլոր ա-
րեամբ ծածկուած էր, մազերն այրած,
և երեսը ծխէն բոլորովին սևցած։ Ահն
երևոյթը քիչ մը զիս խռովեց. և վախ-
ցած՝ մօրս ետևը քաշուեցայ։ Ժողովուր-
դապետը քաղցրութեամբ փայփայեց
զիս, և ձեռքը գլխուս վրայ դնելով ը-
սաւ. Խեղճ պղտիկ, խեղճ պղտիկ։ Աչ-
քերս վերուցի և ուշադրութեամբ աղ-
նիւ քահանային նայելով, տեսայ որ
երկու մեծաչիթ արցունքներ երեսէն
վար կ'իյնային։ Ա՛յս ամէնը ինծի հա-
մար գաղտնիք մըն էր. չէի կրնար հաս-
կնալ թէ ուր էր այն սանդուխին վրայ
տարածեալ մարդը, ինչու այնպէս ա-
րեամբ թաթխուած և սևցած էր. ին-
չու մեր տունը բերին և ամէնքը կու
լային, մանաւանդ մայրս և ժո-

© National Library of Armenia

ղովրդապետը։ Բայց այդ գաղտնիքը քիչ ատենէն պարզեցաւ երբոր տեսայ որ այն մարդը հօրս անկողնոյն վրայ պառկեցուցին։ Թէպէտ տղայ էի, բայց դիտէի որ այն անկողնոյն մէջ ինքը միայն կը պառկի, և կը մտածէի որ ուրիշ ոչ ոք հոն կրնար հանգչիլ։ Սաստկութեամբ մահճիս վրայ ցատքեցի տեսնելու համար թէ արդեօք դռծը իմ տղայական խորհրդածութեանս հետ կը միաբանէր. մարդուն այլափոխեալ երեսը նայեցայ, բայց իմ հայրս ըլլալը չճանչցայ։ Գրեթէ ուրիշ մարդ կարծեր էի զինքը, և մահճէս իջնելու վրայ էի, մէյմ՚ալ տեսնամ որ կուրծքին վրայ վարդարանի կտորի մը անցուցած միտալ մը կը փայլի. այն ատեն միտքս եկաւ որ երթալէն առաջ պատէն վարդարան մը վերուց և կուրծքին վրայ կախեց. աւելի ուշադրութեամբ դիտեցի միտալը և յայտնի տեսայ որ այն միտալն էր զոր հայրս շատ անգամ ինծի կու տար՝ զիս ուրախացնելու համար։ Ան ատեն ամէն տարակոյս վերցաւ, սկսայ առատ արցունք թափել, ցատքեցի հօրս անկողնոյն վրայ, և բակուկներս պարանոցին վրայ ձգելով, գլուխս երեսին վրայ դրի։ Ձայնատը այնպէս տագնապած էր, որ կարծես թէ գլուխս կրակ դարձած ածուխի վրայ դրեր էի։ Մեծ աշխատութեամբ մայրս ու ժողովրդապետը բաժնեցին զիս անկէց. բացարձակապէս կ՚ուզէի հօրս հետ պատատեալ մնալ։

Քիչ մը վերջը ժողովրդապետը մկնեցաւ. իր երթալէն քանի մը վայրկեան յետոյ ճամբուն վրայ զանգակի ձայն մը լսեցի. վերջը աղօթատրաց դաշն ձայներ. հուսկ վերջը պայծառութիւն մը լուսաւորեց զիսոհանոցը։ Տեսայ որ ոմանք վառած ճրագներով ներս մտան. անոնց մէջը կեցած էր ժողովրդապետը, ձեռքը ճերմակ կտաւի մէջ պլլած բան մը բռնած. ուրիշ մը վրան հովանոց մը բացած էր. և ամէնքը անկողնոյն խցիկը մտան։ Ժողովրդապետը հօրս մօտեցաւ. ամէնքը տրտմած ու ամփոփուած ծունր դրին։ Հարցուցի մօրս թէ ինչ կ՚ընեն. հեկեկանօք պատասխանեց. Հայրդ աղեկ չէ. ամենասուրբ թաղակը տուին։ Չէի հասկնար ինչ ըսել կ՚ուզէր այդ վերջին խօսքը. միամտաբար հարցուցի մօրս. Ի՞նչ բան է թաղակը։ — Քարի ցերն է, պատասխանեց, քարի ցերն է, որ հիմայ հօրդ սրտին մէջն է։

Մի՛շտ կը յիշեմ այն մեծ զարմանքը որ յիս պատճառեցին մօրս այս խօսքերը։ Թէպէտ Աստուծոյ վրայ տարտամ գաղափար մը ունէի, և չէի կըրնար լաւ մը հասկնալ թէ ինչպէս Աստուած իմ հօրս սրտին մէջ կրնար ըլլալ, բայց և այնպէս քաղցր զարմացումի մը գրաւեր էր զիս, որ ինծի հաստատեցնել կու տար որ իմ հայրս կարգէ դուրս բան մը եղաւ, և մեր տնակը՝ նոր աշխարհ մը։ Աստուծոյ անբաւութիւնն էր որ անհասկանալի ճնշումով եօթնամեայ տղու մը անմեղ սրտին կը յայտնուէր։

Երբոր ամէնքը գնացին, աղնիւ կինը մը, որ ես կը ճանչնայի, ձեռքէս բռնեց ու դէպ՚ի եկեղեցին տարաւ։ Այս միջոցին տեսայ նորէն հրդեհը. բայց առաւօտեան արշալոյսը այնչափ սոսկալի չէր ցուցներ զայն, ինչպէս գիշերուան թանձր մթին մէջ երևցաւ ինծի։ Այն ատեն իմացայ որ կրակը գըղեկին մեծ մասը փճացուցեր էր, և առջևէն անցնելու ժամանակս տեսայ բազմութիւն մարդիկներու որ չորս կողմը չահերու լուսով կ՚աշխատէին. զոր բնաւ տեսած չունէի։ Դէպ՚ի եկեղեցին երթալու միջոց երբեմն երբեմն գլուխս այն տխուր տեսարանին կը դարձընէի. չէի կրնար աչքս բաժնել անկէց, և ինծի անանկ մը կու գար որ այն աղիտաւոր երևոյթը իմ մտքիս անջնջելի պատահար մը պիտի ըլլայ։ Եւ այնպէս ալ եղաւ. այն հրդեհը ինծի համար առաջին կէտ մը եղաւ, որով իմ կենացս ընթացքն սկսաւ. եօթը տարուան հասակիս այն բոցերուն մէջ ինծի աշխարհս յայտնուեցաւ. և այն աւերակներով թշուառութիւնն պարզեցաւ ինծի։ Ճշմարիտ պատկեր

© National Library of Armenia

կրից որ մարդուս սրտին մէջ կ'այրի ու կը բորբոքի. և ճշմարիտ պատկեր ցաւոց որ զհոգին կը պատէ և պատրանքները կը կործանէ։

Ա.ին կինը զիս ժողովրդապետին տունը տարաւ. ուտելու համար կաթին մէջ թաթխած հաց տուաւ. մեծ ախորժակով կերայ, և երբ նախաճաշս լմնցուցի, տախտակին վրայ թեւերուս մէջ գլուխս կռթնցուցած խորունկ մը քնացայ։ Ա.ին առաջին անգամն անհանգիստ քուն մը ունեցայ. գիշերուան անձկութիւնքն մատաղ սրտիս մէջ այնպիսի տագնապ մը զարթուցեր էին, որ զարհուրելի երազներով զիս կը խռովէր։ Դեռ կը յիշեմ որ երկու կամ երեք անգամ արթնցայ։ Կէս քնոյ մէջ՝ սենեկին չորս կողմը կը նայէի, ըստ սովորականին հայրս ու մայրս վնտռելով։ Զտեսնելով զիրենք, կը նեղուէի և լալս կու գար. բայց արցունքս դրեթէ կը դադրէր, երբ Մարգարիտա, որ իմ ազնուասիրտ պահապանիս անունն էր, սիրալիր քաղցրութեամբ զիս նորէն 'ի քուն կը հրաւիրէր։ Եւ իրաւցընէ բաւական հանգիստ քնացայ. և երբոր արթնցայ, Մարգարիտա ձեռքէս բռնած զիս դուրս տարաւ։ Փիլ վերջը մեր տնակին դիմացն էինք. երկուքնիս ալ ներս մտանք. և մայրս հազիւ թէ զիս տեսաւ, դիմացս վազեց՝ երեսը արցունքով ողողած, առաւ զիս գիրկը և ուժգին կրծիցը վրայ սեմսելով զիս սկսաւ անյագաբար մը պաղնել. և եկուր, ըսաւ, եկուր որ հօրդ վերջին օրհնութիւնն առնուս։ — Տարաւ զիս անկողնոյն մօտ. բարձին քով կանգուն ոտից վրայ կեցած էր ժողովրդապետը. անկողնոյն գլուխը ուրիշ մը ծուներ դրած էր, ձեռքը վառած ճրագ մը բռնած։ Հայրս կենաց վերջերն էր. եօթը տարուան՝ չէի կրնար ըմբռնել այն ահաւոր վայրկենին վսեմ ծանրութիւնը. բայց սակայն բաւական կը հասկնայի որ ինքը ալ այն չէր ինչ որ կ'երևնար ինծի երբ իմ խանձարուրքէս կը տեսնէի զինքը մօրս քով պառկած. լաւ մը երեսը դիտեցի, և թէպէտ այլափոխած ու տգեղցած էր, բայց ինծի վախ չէր բերեր. այն վայրկենին ուրիշ դգացում մը կ'իմանայի, զոր չէի կրնար լաւ մը զանազանել. անմեղ սիրոյ և անզգաստ կարեկցութեան խառնուրդ մըն էր։

Ժողովրդապետը քանի մը խօսք զուրցեց հօրս. անոր ձայնին՝ կարծես թէ խորին թմբրութենէ մը սթափեցաւ. բացաւ աչքերը և մեծ դժուարութեամբ գլուխը դէպ 'ի ինծի դարձուց։ Մէկ թեւը դուրս երկնցուց, և ձեռքը գլխուս վրայ դրաւ. վերջը խորին հնծութիւն մը լսեցի, և ժողովրդապետը դողդողալու ձայնով մը ըսաւ. վախճանեցաւ։ Բաւիտենականութեան եզերքը հօրս վերջին օրհնութիւնն ընդունեցայ։ Թշուճ հայր։

Տարին զիս ժողովրդապետին տունը. չեմ կրնար ըսել որչափ սիրալիր խնամք ցցուց ինծի այն սուրբ ծերունին և աղնիւ Մարգարիտա։ Հետևեալ օրը երեկոյեան դէմ լսեցի որ եկեղեցւոյն զանգակը երկայն և միակերպ մը կը զարնէր. այն ձայնը չէր ազդեր ինծի միւսոյն սարսափը՝ որ հրդեհին գիշերը լսեցի. բայց ամէն մէկ զարնուածքը տխրութեամբ մը սրտիս խորը կը հընչէր։ Տանը մէջ ասդիս անդին պտըտելով՝ կիսափակ դրան մը հասայ. մէկ փեղկը հրեցի և գլուխս ներս երկնցուցած՝ նայեցայ թէ ուր կը տանի։ Տեսայ ընդարձակ՝ մութ և խաւար սենեակ մը. մէկ անկիւնը ճրագ մը կը վառէր, որ լուսոյ աղօտ ճառագայթներ կ'արձակէր։ Փիլ մ'ալ յառաջ կ'երթամ և կ'իմանամ որ եկեղեցին եմ. թէպէտ և ոչ երբեք գիշեր ատեն ըլյս չեղած տեղ մինակ գտնուած ունէի, բայց և այնպէս առաջ գնացի և տղայական հետաքրքրութեամբ ամէն կողմ կը դիտէի։ Քանի մը քայլ ընելէս ետքը, լսեցի որ մէկը կը մտնէ. յայտնուելու վախէս, որոշ չդիտնալով թէ արդեօք կարծող էի հոն ներս մտնելու, աւագ խորանին ետևը պահուըտեցայ։ Տեսայ մարդ մը, որ այն կիսաչէկ ըլյսէն ճրագիկ մը վառելով, խորանին քանի մը

© National Library of Armenia

ճրագները վառեց, և վերջը եկեղեցւոյն դուռը բացաւ։ Ինչ մը վերջը մեծ պայծառութիւն մը զդաշտավայրը կը լուսաւորէր. յետոյ քանի մը հոգի երկայն սև փիլոն հագած և ձեռքերնին ճրագ՝ եկեղեցին մտան. անոնց ետևէն ժողովրդապետը տեսայ, վերջը չորս հոգի որոնք ուսերնուն վրայ սև կտաւով ծածկած երկայնաձև բան մը կը բերէին։ Եկեղեցւոյն մէջ տեղը դրին զայն. ամէնքը միասան քանի մը վայրկեան երգեցին. վերջը ճրագները մարեցին ու գացին։ Այն մարդը որ աւագ խորանին ճրագները վառեր էր, մարեց զանոնք, փակաղակով դոցեց եկեղեցւոյն դուռը և իմ մտած դռնէս դուրս եկաւ։

Եկեղեցին իր առջի մթութեանը մէջ մնաց. միայն սովորական ճրագին տակը ճառագայթը այն թանձր խաւարը քիչ մը կ'ընդմիջէր։ Ես չէի համարձակեր պահուըտած տեղէս շարժելու. և թէպէտ կը տեսնայի որ եկեղեցւոյն մէջ կենդանի արարած մը չկար, չէի սիրտ ըներ ժողովրդապետին տունը դառնալու։ Սիրտս սաստիկ բաբախել սկսաւ. տաղնապալից դող մը բռնեց զիս. ուզեցի շարժիլ, բայց գետնին քամուածի պէս եղեր էի։ Սկսաւ ճակտէս պաղ քրտինք մը կաթել. ուզեցի մէկը կանչել, բայց սարսափէս ձայնս խզդուեր էր։ Կամաց կամաց հանդարտիլ սկսայ, և այն առաջին տագնապը անցնելէն յետոյ, սկսայ շարժիլ դէպ 'ի տուն երթալու։ Աւագ խորանին մօտէն անցնելու միջոց եկեղեցւոյն աչք մը տուի. ճրագին տակը լուսովը տեսայ հոն գետինը այն սևով պատած բանը, որ սաստիկ աչքիս զարկեր էր։ Ի՞նչ բան պիտի ըլլայ ատիկայ, կ'ըսէի ինքնիրենս, արդեօք ինչ կայ մէջը։ Հետաքրքրութիւնը կերպով մը իմ դլխաւոր ախտս եղած էր. այս վայրկենիս խիստ սաստիկ կերպով ներսի դիս արթնցաւ։ Կարծես թէ ալ վախ չէր աղդեր ինծի ոչ գտնուած տեղւոյս միայնութիւնը, ոչ հոն տիրած մթութիւնը, և ոչ հոն ազատաբար կենալու իրաւունք չունենալս։

Այս հետաքրքրութենէս չարժած՝ ելլելիք դռնէս առաջ անցայ. բայց այն դիս այնչափ դրգռող առարկային քանի մը քայլ հեռու կանկ առի, իբր գաղտնի զօրութենէ մը բռնուած, որ ալ առաջ չերթամ. քանի մը վայրկեան կեցայ անշարժ և տարակուսեալ թէ ինչ ընեմ. բայց վերջը հետաքրքրութիւնը ամէն մտածութեան յաղթեց, և աչքս չորս կողմն դարձնելով՝ տեսնելու համար թէ իրաւցնէ մինակ եմ, սկսայ դէպ 'ի եկեղեցւոյն մէջ տեղը երթալ։ Մօտ հասնելով այն դեռ ինծի անծանօթ բանին, մանրամասն դիտեցի. զանիկայ պատող սև ծածկոցին վրայ ճերմակ ու դեղին մեծ խաչ մը տեսայ. չորս անկիւնները, կամ լաւ ևս՝ ծածկոցին ծայրերը չորս կլոր բաներ տեսայ՝ խաչաձև գաւազանիկներու վրայ կռթնած։ Ի՞նչ բան կը նշանակէ ասիկայ, ըսի ինքնիրենս։ Այս բաներս փոխանակ ինծի գաղտնիքը պարզելու, աւելի մթին անհասութեամբ մը կը պատէին զայն, և փոխանակ իմ հետաքրքրութիւնս գոհ ընելու, բիւրապատիկ ևս կը սաստկացնէին։

Ան ատեն որոշեցի որ ծալքերէն մէկը վերցնեմ. և այս խորհուրդս 'ի գործ դնելէն առաջ կտոր մը տատամսեալ կեցայ։ Բայց այնչափ և այնպիսի էր՝ հոն տակը ինչ եղածը իմանալու հետաքրքրութիւնս, որ ինծի անսովոր հաստատութեամբ մը միտքս որոշեցի։ վերուցի վերջապէս ծածկոցին մէկ ծալքը, ինչուան որ կարծր և ընդդիմահար բանի մը հանդիպեցայ։ Այն առաջին քայլը ընելէն ետև, սիրտ ըրի աւելցող վերցնելու. բայց գործադրութիւնը կարծածիս պէս դիւրին չէր։ Ծածկոցը ծանր էր, և ես մէկ կտորն ալ վերցնելու դժուարութիւն կը զգայի։ Այս խորհուրդէս ետ կենալու վրայ էի, մէյմ'ալ ահաւոր և սոսկալի մտածութիւն մը բռնեց զիս։ Ջեմ գիտեր ինչպէս, երևակայութեանս մէջ տարտամ և չփոթ՝ բայց և տագնապող մտածութիւն մը արթնցաւ թէ գուցէ հոն մեռել մը ըլլայ։ Այն ատեն մշուշ կեր-

© National Library of Armenia

պով մը միաքս եկաւ թէ ուրիշ անգամ տեսեր էի իմ տնակիս առջևէն այն սև դգեստներ հագած մարդիկներուն անցնելը, ձեռքերնին վառած ճրագներ, եառնէն ալ ժողովրդապետը, վերջն ալ դիմացս եղածին չատ նման բան մը։ Շփոթ կերպով մը, բայց առանց պատրագաններն լաւ մը յիշելու, և առանց պատճառն հասկնալու, ինծի անանկ եկաւ որ այն ամբոխը դէպ 'ի եկեղեցին գացած պիտի ըլլայ. սա միայն որոշ կը յիշէի թէ երբոր դիմացնէս կ'անցնէին, մայրս ծունր կը դնէր և հայրս գլխարկը կը վերցնէր։

Ա.յս շփոթ և խառնակ՝ միանգամայն բաւական կենդանի և ցաւագին յիշատակներն այնպիսի անստուգութեան և վախի մը մէջ ձգեցին զիս, որ արձանի մը պէս անշարժ մնացի։ Բայց թէ որ, կ'ըսէի ինքնիրենս, առոր մէջը մեռնիլ կայ։ Ա.յս մտածութիւնը վրաս քառմունք կը բերէր։ Եւ ինչպէս առտեսակ դիպուածներու մէջ միշտ կը պատահի, մէկ մտածութիւն մը ուրիշ մտածութիւն մը յառաջ կը բերէ, մէկ կասկած մը ուրիշ կասկած կը ծնուցանէ։ Մահուան անորոշ և ընդհանուր մտածութիւնը սկսաւ կերպով մը իմ պզտիկ իմացականութեանս մէջ թանձրանալ. երևակայութիւնն ալ անոր վրայ աւելցուց այն տարերքն զոր ճչգրիտ և որոշ ծանօթութիւն մը չէր կրնար յառաջ բերել. այս մահուան մտածութեան վրայ մեռեալ անձի մը գաղափարն աւելցաւ. և այս անձը կամաց կամաց մարմին, կերպարանք և վերջը անուն մը կը ստանար։ Կերպով մը այսպէս ըսեմ, մեռելոյն քով մարդ մը տեսնուեցաւ. և այս մարդուն անունը արտիս խորն հնչեց, և սարսափած հարցուցի. Ա.յս մեռեալն արդեօք իմ հայրս է։

Ինչպէս սառուկ մրրկաց մէջ բօթաբեր փայլակ մը, այնպէս այս սոսկալի մտածութիւնը մտքիս մէջ ցայտեց։ Ինչպիսի մերթ քաղցր և պայծառ, մերթ ահարկու և տխուր խորհուրդներ ու մտածութիւններ այն վայրկենին միաքս կը լեցուէին։ Լսեր էի խօսիլ աղքայութեան և դժոխոց վրայ. վերջինը այնչափ չէր վախցուցած զիս, որչափ առաջինը ուրախութիւն և դոհութիւն պատճառեր էր։ Ա.յն գաղափարն թէ աղքայութեան մէջ կը տեսնուի Աստուած, Տիրամայրն և պահապան հրեշտակը, միշտ իմ մանկական երևակայութիւնս շարժեր ու ոգևորեր էր, և երբոր անոնց վրայ խօսք կ'ըլլար, կարծես թէ առաջուց մտքովս Տիրամօր հետ ըլլալու քաղցրութիւնը կը վայելէի։ Ա.յս աղքայութեան ղուարթ մտածութիւնն՝ իբրև մրրկալից երկնից վրայ ծիածան մը եղաւ. մահուան մտածութեան ազդած արհաւիրքը մեղմացաւ, մանաւանդ թէ կերպով մը յուսախութիւն դարձաւ, երբ աղքայութեան մտածութեան հետ միացաւ։ Ա.յնատեն բնաւ ինծի վախ չէր ազդեր այն կասկածը թէ հոն մեռելը մը ըլլայ մէկը և թէ այն մեռելը իմ հայրս ըլլայ, մանկական վերացմամբ մը յափշտակուածի զգայմունք կ'իմանայի, և այն անմեղ հոգւոյ մը սեփական ամբոխութեամբ կարծես թէ հայրս Տիրուհոյն և հրեշտակաց հետ ընկերացեալ կը տեսնէի։ Ա.յն ատեն միաքս եկաւ իրմէն առած օրհնութիւնս, դրլխուս վրայ ձեռքը դնելը, անկողնոյն ոտքին քով վառած ճրագը, ժողովրդապետին անոր գլուխը բռնելը, և մօրս՝ մահուան անկողնոյն քով ծունր դրած լալը։ Ա.յս տեսարանը, որ այն ատենը ինծի ազդեցութիւն մը չէր ըրած, իբրև կենդանի և ոգևից պատկեր մը միացաւ ներկայացաւ. ինծի կ'երևար թէ ասիկայ իբրև սկզբնաւորութիւն մը ըլլայ այն տեսարանին զոր իմ երևակայութիւնս աղքայութեան վրայօք ինծի կը նկարէը։ Ինծի համար ինչպիսի վայրկեան եղաւ անիկայ. ամենայն վախ փարատեցաւ. և ալ ան մութ տեղւոյն մէջ զիս մինակ չէի համարեր, և ալ ոչ թէ հետաքրքրութիւն, այլ բուռն, անդիմադրելի և անյաղթելի փափաք մը կը դրդեր զիս այն ծածկոցը վերցընել, և մի անգամ ևս հայրս տեսնել,

© National Library of Armenia

և կերպով մը գիտնալ թէ արդեօք արքայութիւնն էր։

Ճրագին լոյսը երթալով կը նուազէր ու կը մթնար. հազիւ կրնայի դիմացս եղած բաները զանազանել։ Բոլոր ուժս ժողվեցի և մեծաւ աշխատութեամբ կրցայ ծածկոցը բոլորովին վերցնել։ Հազիւ թէ զայն վերցուցեր էի, ճրագը բոլորովին մարեցաւ, և ես կատարեալ մթութեան մը մէջ մնացի։ Ան վայրկեանը ինծի համար սոսկալի եղաւ. անհնարին է բացատրել ինչ որ ես այն մահաբեր վայրկենին զգացի։ Վախն ամէն բանի յաղթեց. տերևի պէս կը դողայի, մազերս տնկուեցան, և կարծես թէ ալ շունչ չէի կրնար առնուլ։ Կորսուած էի, և ինչ ընելիքս չէի գիտեր։ Խարխափելով մէկ ձեռքս երկրցուցի, որպէս թէ երթալու ճամբան գտնեմ, և քարի պէս պաղ բանի մը հանդիպեցայ, բայց իմ հրելուս տեղի տուաւ։ Յաստակութեամբ բռնեցի զայն և ուժով սեմեցի. ինծի ուրիշ մատերու և ուրիշ ձեռքի դպչելու պէս եկաւ։ Ուզեցի խալըսիլ, բայց չկրցայ. որչափ ղիս քակելու կը ջանայի, այնչափ աւելի կաշկանդուիլ կ'իմանայի. վուճ տեղը չատ անգամ ջանացի ձեռքս ետ քաշելու, վասն զի երկու ափերուս մէջ եղածէ աւելի սեմուած էր։ Կը թողում երևակայել իմ տագնապս ու սարսափս. մէկէն միտքս եկաւ այն ահաւոր համոզմունքը, թէ մեռելը բրուներ է ղիս, և հիմա իրեն իշխանութեան տակ եմ։ Ան միջոցին տակաւ և խուլ կանչելու ձայն մը կը լսեմ. Հենրիկոս, Հենրիկոս։ Ան միայնութեան մէջ, և այն տեղը ուր կը կարծէի թէ մարդ չը կայ, երբոր իմ անունս տրուիլը լսեցի, արիւնս երակներուս մէջ պաղեցաւ, ծունկերս ծալլեցան, և զգայութիւնս կորնչուցած՝ գետնին վրայ տարածուած ինկայ։

Կը շարունակուի։

Եթովպիա և Անգղիացւոց վերջին արշաւանքը։

Անգղիական տէրութիւնն արշաւանք մը սկսաւ Եթովպիոյ դէմ, անցեալ տարւոյն վերջերը, իր հիւպատին և ազգայնոց բանտարգելութեան վրէժն առնելու համար։ Եթովպիոյ աշխարհը որ Ափրիկէ պատող ճանապարհորդաց տուած տեղեկութիւններով միայն ճանչցուած է, երկու մաս կը բաժնուի. Դիկրէ և Ամհարա. հիւսիսային արևելեան կողմն, կարմիր ծովուն եղերայը մօտ, Դիկրէի մասն է. լեզունին աղաւաղութիւն մ'է հին Կիզ լեզուին, որ Եթովպական սրբազան լեզուն է, Հրէից և Արաբացւոց լեզուներէն ձևացած։ Ամհարայի մէջ լեզուն բոլորովին տարբեր է, բնակիչներն ալ Ցէմպէա կամ Ջանա լճին մօտակայ Եթովպիոյ մէջտեղի դաշտավայրները կը բնակին. հարաւային արևելեան կողմը կ'ինայ Կորժամ բարերեր գաւառը, որուն մէջէն կ'անցնի կապոյտ Ղեղոսի ճիւղերէն մէկը. Դաքազղէ գետն ալ զԱմհարա Դիկրէն կը բաժնէ։ Հիւսիսային Եթովպիան, որ հին ատենը Շօայի կամ Հաբաւային Եթովպիոյ հետ միացած էր, որ է մասն հին Եթովպիոյ, կարմիր ծովուն մուտքին վրայ կ'ինայ, Պապ–էլ–Մանտէլի նեղուցին մօտ։ Եթովպիայն հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ գրեթէ 600 քիլոմէդր երկայնութիւն ունի, և 400 ալ լայնութիւն արևելքէն դէպ 'ի արևմուտք։ Գաղղիոյ հաւասար է մեծութեամբ և Զուիցերիոյ պէս ալ լեռնոտ է։

Կարմիր ծովէն և Հնդկային Ովկիանոսէն բաժնուած է ցած ափունքով մը 100 կամ 150 քիլոմեդր լայնութեամբ, և լեռներու գօտեաց ստորոտէն կը սկսի, որք պարսպի մը պէս երկու կողմէն կը պատեն բոլոր Եթովպիայն։ Այս ծովափնեայ ցամաքը Արաբիոյ իշխանութեան տակն է և Օսմանեան տէրութեան հպատակ, որով ծովէն ուղղակի չկրնար մօտենալ։ Մասսովայէ

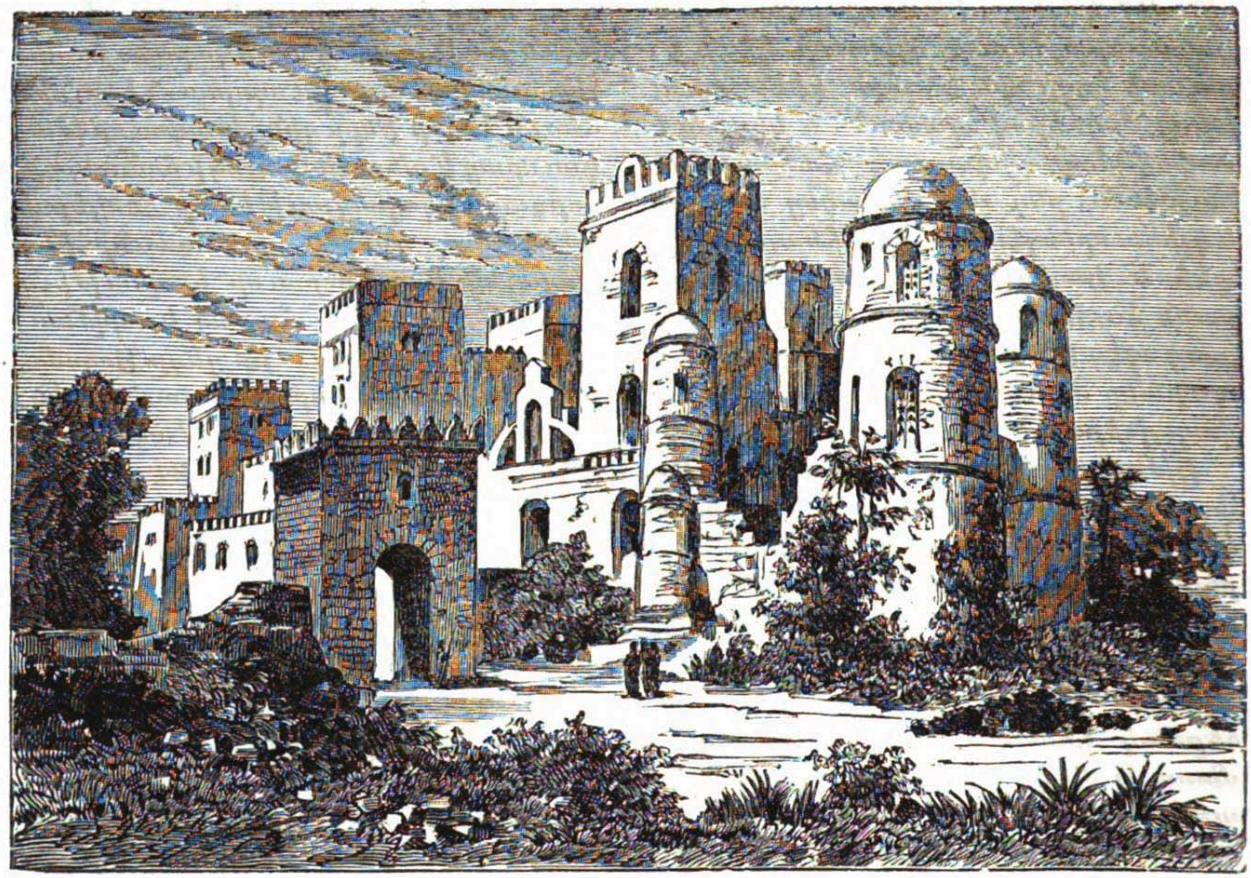
© National Library of Armenia

նաւահանգիստը, որ Արաբացւոց մա-
սին մէջ կ'իյնայ, Եթովպիոյ հետ եղած
յարաբերութեանց գլխաւոր կէտն է.
բուսատէ կղզի մըն է, չորս դիէն բուս-
տեայ ժայռերով պատած, և կեդրոն է
ծովափնեայ ընդարձակ վաճառակա-
նութեան, ընդ մէջ մօտակայ եղերաց
և գլխաւորապէս Ճիտտէի հետ, որ Մէք-
քէի և եմպոյ վաճառաց ընդունա-
րանն է: Արևելքի միւս ամէն քաղա-
քաց պէս Մասսովային ալ աւերակ կեր-
պարանք մ'ունի, աղտոտ և օձապտոյտ
փողոցներով:

Եթովպիան դէպ 'ի հիւսիս և դէպ
'ի արևելք՝ սահմանակից է եգիպտա-
կան գաւառաց՝ Սուտանի և Սեննաա-
րայ, ուակից կու գան, ըստ վերջին քըն-
նութեանց անգղիացի Սամուէլի Պէ-
քըրայ, Նեղոսին օժանդակ գետերը:
Կապոյտ Նեղոսը որ Խարթումի մօտ՝
ճերմակ Նեղոսին հետ կը խառնուի,
մասամբ մը կը շրջապատէ հիւսիսային
արևմուտքը: Զորս կողմէն Օսմանեան
տէրութենէն և թափառական ցեղերէ
շրջապատած է, որք միշտ թշնամի են
իրեն: Եթովպիոյ քաղաքական վիճակը
շատ խեղճ է. օրինակ մըն է ազգի մը
որ ժամանակաւ համեմատաբար իր մօ-
տակայ ազգերէն աւելի մտաւորական
զարգացման հասնելէ վերջը, յետա-
խաղացութեան վիճակի մէջ կ'իյ-
նայ բռնակալութեամբ և անիշխանու-
թեամբ: Կառավարութիւնը կալուա-
ծական է ինչպէս 'ի Ճաբոն. իշխան-
ները կէս անկախ վիճակ մ'ունին բա-
ւական գինուորական զօրութիւն ունե-
նալու իշխանութեամբ. այսպիսի հան-
գամանաց մէջ ազգային սահմանադրա-
կան կառավարութիւն ունենալը ան-
կարելի է, և ատեպ ներքին պատե-
րազմները բարբարոսական վիճակի մը
մէջ կը ձգեն զայն:

Եթովպացիք չորս հինգ միլիոնի կը
հասնին: Աղեքսանդրիոյ պատրիարգաց
ձեռքով քրիստոնեայ եղած են, հիմա
եւտիքական են. բայց կ'ըսուի թէ վեր-
ջերս Թէոդորոս կայսրը կամուդիկէ
հաւատքը ընդունեցաւ: Մէջերնին բաց-
արձակ իշխանութիւն մը չկայ. եր-
կիրը երկաք կամ չորս զանազան տէրու-
թիւն բաժնուած է: Ամհարան և մի-
ջին գաւառները Թէոդորոս Նեկուսին
ձեռքն են որ ինքը գինք թագաւոր թա-
գաւորաց կ'անուանէ: Արդի ճանապար-
հորդաց նկարագրութեանը նայելով
Թէոդորոս գրեթէ քառասունըհինգ
տարուան կայ, զօրաւոր կազմութիւն
մը ունի, չափաւոր հասակ և արձնա-
միտ գծագրութիւն: Իր ցեղը Սողոմո-
նէն կը համարի Սաբա թագուհիէն ին-
ջած. և իր ցեղին առաջին թագաւորին
Մէնիլէք անունը կու տան: Թէպէտ ին-
քը քսան տարի առաջ կոնտարի մէջ
փողոցը քուպոյ կը ծախէր, և իր ա-
նունը Քասա էր, բայց կորիճ մարդ մը
ըլլալով գինուոր եղեր էր և կամաց կա-
մաց իր կողմնակիցները չատցընելով
հին թագաւորին թոռը իրեն կին ա-
ռաւ և անունը փոխեց Թէոդորոս Բ
դրաւ և քանի մը անգամ իր հակառա-
կորդաց հետ զարնուելով՝ բոլոր գա-
ւառին տէր եղաւ: Գահը ձեռք ձգելէն
անմիջապէս վերջը, կանոնաւոր բանակ
մը ձևացուց. զէնքերը կաֆայթի գի-
նարանէն ելած են, որուն աշխատա-
ւորները Գերմանացիք են: Աւազակաց
խումբերը չնչեց, որք իրենց աւարառու-
թեամբը բոլոր լեռները կ'ապականէին.
պատերազմի մէջ ձեռք ընկողաց տան-
ջանքները վերցուց և վաճառականու-
թիւնը բազմաթիւ արգելքներէ ազա-
տեց: Բնութեամբ խիստ բռնաւոր և
կասկածոտ է, վրան չատ անգթու-
թիւններ կը պատմեն. կասկածաւո-
րութեամբը Անգղիոյ հիւպատոը բռնեց
բանտ դրաւ. և որչափ անուշութեամբ
ջանք եղաւ խնդիրը լուծելու և բան-
տարգեալքն ազատելու՝ ճար չեղաւ:
Մինչև երուսաղեմի Հայոց եպիսկո-
պարիարգը ինչպէս նաև կոստանդնու-
պոլսի Պօղոս պատրիարգը, Անգղիոյ
հրաւիրմամբ, յորդորական թղթեր
գրեցին, զօրս ազգային լրագիրը հրա-
տարակեցին, Թէոդորոսին չզիջանելովը
բռնադատեցաւ Անգղիա զինք ձեռք առ-
նելու:

© National Library of Armenia

Տէսպրա–Թապոր, Թէոդորոսի դղեակը։

Այս արշաւանքը յարմար առիթ սե-
պելով Անգղիացիք ուսումնական ընկե-
րութիւն մ'ալ բանակին հետ խաւրե-
ցին, որ արևելեան Ափրիկէի այս մասը՝
որ քիչ քննուած է՝ լաւ մը հետազո-
տեն։ Հեռաւոր և եւրոպական կենաց
հարկաւոր ամէն բաներէ զուրկ աշ-
խարհքի մը մէջ արշաւանք ընելու
համար չատ նիւթական պիտոյից պէտք
կայ. ուտելիք, ձիոց համար խոտեղէն,
թնդանօթք, պատերազմի պաշարք,
չարժական հիւանդանոցք, տեղափո-
խութեան և բանակադրութեան կա-
րևոր նիւթք. ամենամանր նիւթ մ'ալ
պակսի՝ կրնայ բոլոր արշաւանքը փուճ
հանել։

Զօրաց և ձիոց մեծ մասը Հնդկաս-
տանի Անգղիացւոց երկիրներէն առ-
նուեցաւ, որք և աւելի վարժած են ա-
րևադարձի կլիմայից։ Զօրինները որ այն-
պիսի անհարթ երկիրներու մէջ տե-
ղափոխութեանց յարմար են՝ եգիպ-
տոսէ գնուեցան, և թնդանօթաձիգ
զօրաց մնուկները դիւրատար մե-
ծութեամբ մը չինուեցան։ Ջիոց կե-
րակուրին համար եւրոպայէն եկած
չոր և սխմուած խոտով պաշար դիզե-
ցին որպէս զի չըլլայ որ հոն մարգա-
գետին չգտնելով՝ անկերակուր ձիան
ձիերը։ Հիւանդանոց նաւեր, ձի տա-
նելու և պաշարաբարձ նաւեր ծովով
բանակին հետէն կ'երթան։ Զօրաց
միւս մասն ալ Անգղիայէն կու գայ,
կամ Սիւէզի ճամբով, կամ Բարեյու-
սոյ դլխէն և Ուլլայի մօտ Աուլիզի ծո-
ցը՝ ի Հնդկաց եկած բանակին հետ կը
միանան։ Մասնաւոր քննութենէ վերջը
յարմարագոյն սեպեցին այս նաւա-
կայքը, որ Մասսովայի նաւահանգըս-
տէն ապահով է, նաւերը կրնան Աուս-

© National Library of Armenia

լիզի զաւ՝ի վեր ծովեզերաց մինչև 500 մեդր մօտենալ, և հոնտեղուանք առատ աղբիւր մըն ալ կը բղխէ։ Զօրաց գալէն առաջ ընկերութիւն մը գնաց տեղը ճանչնալու, ընտրելու։ Շիտակ կոնտար մայրաքաղաքին կամ Տէպրա–Թապորի Թէոդորոսի բնակութեան վրայ պիտի քալեն։ Դրուած պատկերն Թէոդորոսի այս պալատն է զոր Բորդուգալցիք շինած են. քառակուսի է ձևով, սպանիական–մաւրիտանացի ճարտարապետութեամբ։

Ուղղակէն դէպ՝ի կոնտար 250 քիլոմեդր ճամբայ կայ ընելու, Դիկրէի մէջէն քալելով. լերանց մէջ ճամբայ չկայ, բայց՝ի հեղեղատներու անցքերէն, անոր համար բեռնակիր կենդանեաց համար սակրաւոր զօրականները ճամբայ պիտի բանան։ Քանի մը կիրճերու մէջ ալ, ինչպէս Թէքոնտայի և Քումկիի, ուսկից զօրքերը ստիպուած են անցնելու՝ երկու բարձրաբերձ ժայռերու մէջէն է ճամբան։

Թերևս Անգղիացիք օգնականներ ալ դտնեն իրենց Թէոդորոսի թշնամի ցեղերուն մէջ, որ չըլլակայ տեղուանքը կը կենան, ինչպէս կալլա ցեղը, քաասայի իշխանը՝ որ Դիկրէի կառավարն է։ Ապագայ պիտի յայտնէ մեզի այս պատերազմին վախճանը, որ 100 միլիոն Ֆռանգէն աւելի պիտի արժէ Անգղիոյ։ փափաքելի է որ նորանոր ծանօթութեամբ աշխարհագրական ուսումնքն ալ ճոխանայ։

Ց. Ռ. Է.

ՍՈՒԷՋԻ ՋՐԱՆՑՔԸ

Անգղիացի ճանապարհորդ մը Սուէզի ջրանցքին մեծ ձեռնարկութեանը վրայ նորերս հետևեալ տեղեկութիւնը կու տայ։

Պոմպէ երթալու համար, հասնելով Աղէքսանդրիա, դեռ քանի մը օր ուներ Սուէզ գնալու համար, և որով հետև բարիզ լսած էի թէ Սուէզ գնացող ճամբորդները կարող են դիւրաւ Բորդ–Սայիտէն ջրանցքով երթալ, անոր համար ուզեցի ես ալ այս ճամբան բռնել։

Վերջի ամիսներս արևելքի գծերուն վրայ գտնուած Գաղղիոյ, Ռուսաստանի, Աւստրիոյ և Տաճկաստանի շոգենաւերը կայան մը հաստատեր են Բորդ–Սայիտի նաւահանգստին մէջ, և որով հետև գոնէ չաբաթը մի անգամ շոգենաւ մը Բորդ–Սայիտի նաւահանգստէն կ'ելլէ դէպ՝ի Աղէքսանդրիա, անոր համար ես ալ մէկ երկու օր սպասեցի Օլկա ռուս շոգենաւուն որ կը պատրաստուէր դէպ՝ի Կոստանդնուպոլիս երթալու։ Շոգենաւուն մէջ բաղդով Աղէքսանդրիայէն հայրենակից մը գըտայ, որ ինքն ալ իմ ճամբորդութիւնս պիտի ընէր։ Քանի ժամ ախորժելի նաւարկութենէ ետև՝ հասանք Բորդ–Սայիտ։ Քիչ մը հեռաւորութենէն կը տեսնուի այս նորածին քաղաքին կարևորութիւնը. Թանձր ծուխ մը իր ծոցէն դէպ՝ի երկինք կը բարձրանայ և նաւահանգստին մէջ բազմութիւն շոգեշարժ փորող մեքենաներու և նաւաձիգ նաւերու անդադար կ'աշխատին։

Նաւահանգստին մուտքը պաշտպանուած է արուեստական խոշոր քարերէ մեծ ամբարակով, որ մէկուկէս մղոն դէպ՝ի ծով կը յառաջէ։ Մեծամեծ ճաճանչաւոր մեքենայք կ'աշխատին ջրանցքը փորելու, որուն հողը հեռուն կը փոխադրեն՝ դէպ՝ի ծով շոգեշարժ նաւակներ։ Օլկա նաւը, որ դրեթէ հազար տակառաչափ կը տանի, ձգեց խարիսխը քաղաքին դիմացը, և յամենք ելլալնուս պէս առջևնիս գտանք Գաղղիոյ մեծ պանդոկը (Grand-Hôtel)։ Գիշերը անցնելու համար բնակարանները ապահովելէն ետքը, գնացինք տեսնելու քաղաքին գլխաւոր տեղուանքը։ Բորդ–Սայիտի քաղաքը երկու բառով կրնայ նկարագրուիլ, վաճառի ապագայ մեծութեանց դիտմամբ կանգնուած է։ Բնակիչն է 8000 Գաղղիացիք, Իտալացիք, Յոյնք և արևելցիք, որոնք հազար փայտաշէն տուն կը բնակին, որոնց ար-

© National Library of Armenia

տաքին տեսքը մանաւոր զարդարանք մը չունին։

Ծովահայեաց ծառուղւոյն տներէն ոմանք լաւագոյն կանգնուած են և մեծաւ մասամբ Հնդկաստանցւոց տներուն կը նմանին։

Քաղաքին միացած մասին մէջ գործաւորաց ընտանեացը տները ձմերոցի նման կարգաւ շարուած են, քանի մը սրճանոցներով ու դինետուններով, խանութներով, զոյգ մը պանդոկներով և երկու իրեք մատուռներով։ Քաղքին մէջ տեսնելու նշանաւոր մէկ բան մըն ալ է զգեստուց և տարազուց զանազանութիւնը. կանայք վայելուչ կը հագուին թէ վաճառանոց երթալու համար և թէ բազմամարդ տեղուանք ուղեցած խանութնին բանալու համար։

Նաւահանգստին մէջ կը գտնուին միշտ տասուերկու անգղիացի նաւ ածուխ բարձած, և տասներհինգ մանր նաւեր որոնք Միջերկրականին վրայ կ'երթևեկեն այլ և այլ ազգաց համար։ Նաւահանգստին կից համբարանոց մը կայ (Dock), որուն մէջ կը չինուին խճահան մեքենաները, նաւակները, նաւակամուրջները, և այլն։ Հոն են նաև Սուէզի պեղման առ կողմի աշխատութեանց արուեստանոցը, ձուլարանները։

Երբ քաղաքը ամբողջ պարտեցանք երթևեկութեան պաշտօնարանը գնացինք և հոն իմացանք թէ ամէն առաւօտ պզտիկ չոգենաւ մը Իսմայիլիա կ'երթայ, անկէ ալ անուշ ջրի ջրանցքով մինչև Սուէզ կրնայ երթեւեկուիլ 24 ժամու մէջ, գինն ըլլալով 50 ֆռ. առաջին տեղին։

Երկրորդ առաւօտը, ժամը վեցին մոտակ այն թղթատար պզտիկ չոգենաւը, որ հազիւ թէ 30 ճամբորդ կ'առնուր և վեցուկէսին ճամբայ ելանք նաւահանգստէն և մոտակ ջրանցքին մէջ, ժամը վեց մղոն կտրելով։ Ջրանցքին լայնութիւնն է գրեթէ հարիւր քանի մեդր և մինչև խել մը տեղ նոյն լայնութիւնը կը պահէ, բայց քանի մը տեղ դեռ վաթսունէն ինչուան ութսուն մեդր հազիւ փորուած է. այս տեղերուն մէջ տեսանք խճահան գործեայ աշխատութիւնը, որոնք փորած աւազները երկայն խողովակներով ջրանցքէ ափանցը վրայէն անդին կը թափէին։

Շրջակայ տեսարանը միակերպ ըլլալով մարդուս ձանձրոյթ կը բերէր, և շատ անգամ ջրանցքին երկու ափունքէն զատ ուրիշ բան չէր տեսնուեր։ Իսկ մենք այս ձանձրութեան քանի մը ժամերը անցուցինք այլ և այլ գրեանք կարդալով։ Մինչև ժամը 11 հասանք պզտիկ կայան մը, որ կ'ըսուի Էլ–Քանդարա, 33 մղոն Բորդ–Սայիտէն հեռու, և հոն ժամ մը կեցանք ու լաւ նախաճաշիկ մը ըրինք՝ երկար ֆռանգ տալով մարդ դլուխ։ Զորս ժամէն մը տանք Դիմսահ լիճը, որուն մակերեւոյթը հիմայ Միջերկրականին հաւասար է, առանց օգնութեան պահանորդ դրան։ Լճին արեւմտեան ափանցը վրայ Իսմայիլիա նոր քաղաքը չինուած է. և Իսմայիլիա կը կոչուի 'ի պատիւ եգիպտոսի արդի փոխարքային, ինչպէս Բորդ–Սայիտն ալ իր նախորդին անունը կը կրէ։ Իսմայիլիայի դիրքը աւելի գեղեցիկ է, բարձրութեան մը վրայ շինուած, ուրկէ լճին վրայ կը նայի։ Այս քաղաքը Բորդ–Սայիտէն լաւագոյն շինուած է և աղէկ պանդոկ մը ունի, որ վաթսունէն հարիւր ճամբորդ կրնայ առնուլ։ Ընկերութիւնը քաղաքիս գըլխաւոր բնակարանները վարձած է, և որովհետև կլիմային առողջարար է՝ ձմեռն արտաքոյ կարգի ախորժական, անոր համար շատ հաւանական է որ երբ ջրանցքը բացուի, ասս քաղաքս շատ առաջ պիտի երթայ։ Հիմա բնակիչն է 4000 հոգի։ Անուշ ջրոյ ջրանցքը հոս կը բացուի Դիմսահ լճին մէջ պահանորդ դռնով մը։ Իսմայիլիա օր մը անցնելէն ետև, նորէն չոգենաւ մտանք Սուէզ երթալու՝ անուշ ջրոյ ջրանցքով, պայմանաւ քանի մը ժամ Սերապէոն կենալու, որ գրեթէ Իսմայիլիայէն տասը մղոն հեռու է, ուր երկու ջրանցքները իրարու մօտ են։ Շատ հետաքրքրական է տեսնել Աստեղ ծովային

© National Library of Armenia

ջրանցքին փորուիլը, խել մը ընդարձակութեամբ փորուածն է ամենամանր աւազ, որ վախ կու տայ թէ նորէն շուտով լեցուի, որով հարկ պիտի ըլլայ անդադար աւազահան մեքենաներ գործածել, թէպէտ և մինչև հիմա այս պիտի վտանգ մը դեռ չէ պատահած։ Քանի մը աւազահան մեքենաներ աշխատութեան հետ էին հին Սերապէոնի մնտերը, ուր մէկ երկու գործարաններ աւ կան, գործաւորաց բնակութեան տներով։

Ամէն սկսեալ նաւը ցամաքէն քաշելով առաջ կ'երթայ, և շոգւոյն կը փոխանակեն ջորիները։ Անապատին մէջ ձեղեցիկ նաւարկութեամբ մը, արծաթափայլ լուսնի լուսով, հասանք Սուէզ՝ առաւօտեան ժամը եօթնին, և պանդոկէն քառորդ մը հեռու ցամաք ելանք։ Ճամբաներնուս վրայ տեսնելու տեղերէն մէկը միայն զանց ըրինք, այս ինքն է Շալուֆ բսուած կտորը, Սուէզէն դրեթէ տասուերկու մղոն դէպ 'ի հիւսիս. այն տեղ ջրանցքին անկողինը պիտի անցնի կարգ մը բլուրներու մէջէն, որոնք այնչափ բարձրութիւն չունին։

Սուէզի մէջ աշխատութիւնները գլխաւորապէս փողոցներու վրայ կը կատարուին, ուր բազմաթիւ մեքենայք կ'աշխատին փորելու և աստիճանաբար ջրանցքին ուղղութիւնը դէպ 'ի հիւսիս տանելու։

Ամէնչապէս Սուէզի պանդոկին դիմացը աշխատաւորաց պզտիկ գաղթականութիւն մը կայ, ջրանցք մը փորելու համար, և ջրանցքին անկողինը անկէ աւ անդին նշանուած է, և տեղ տեղ աւ ըստ մասանէ աւազը վերցուած։

Գիտնալու է որ Պ. տը Լէսէբ[illegible]կ'ապահովէ թէ գալ տարի, որ է 1869, աշխատութիւնները բոլորովին կը լմընան, և թէ նաւերը պիտի կարենան ջրանցքին վրայէն երթևեկել՝ տարին երեք միլիոն տակառաչափ փոխադրելով։ Եւ կը յաւելու թէ արդէն մօտակայ երկիրները ծախուելով մեծ չահ առաջ եկաւ, մանաւանդ այն երկիրները, որ Բորդ–Սայիտի, Իսմայիլիայի և Սուէզի կողմերը կ'իյնան։ Սակայն կան մարդիկ որ չեն յուսար այսպէս շուտ լմընալուն, բայց եղածին նայելով չատ հաւանական է թէ նոյնչափ առեւի մէջ աշխատութիւնները լմընան, և ժամանակաւ մեծ չահու դուռ պիտի ըլլայ։

Այն ճամբորդները որ Հնդկաստան կ'երթան, ուզելով տեսնալ Ասորիք, կամ Պաղեստին, լաւ կ'ընեն ջրանցքին և Բորդ–Սայիտի ճամբան բռնել, քան թէ Գահիրէի երկաթուղին. և որով հետև շոգենաւները Աղեքսանդրիայէն կ'ելլեն Բորդ–Սայիտ կ'երթան, անոր համար հոս ալ նոյն դիւրութիւնները կրնան ունենալ արևելքի նաւահանգիստները պտըտելու, ինչ որ կ'ունենային եթէ Աղեքսանդրիայէն ճամբայ ելլէին։

կաթևավաճառ կիևի ու կաթևաւևաի.

Բէրբէդ գըլխուն վերեւ կաթի աման մը բարձած
Լաւ մը բարձով հաստատած
Հանգիստ ու անարգել քաղաք հասնիլ կը կարծէր.
կարճ ու թեթեւ ըղգեստովը առաջ կ'երթար մեծաքայլ.
Դիտմամբ արագ չարժելու՝ նոյն օրն արդէն հագածն էր
Բաճկոն՝ կօշիկ պարզ անփայլ։
Հանգրիճաձեւ ինքն ասանկ,
Հաչիւ կ'ընէր որչափ դանկ

© National Library of Armenia

Ջնոքը կու գար իր կաթէն. անոր բերած ըստակով
Հարիւր մ' հաւկիթ կը գընէր. թուխս կը դընէր երկք հեղ,
Եւ բանն աղէկ կը յաջողէր իւր մըտադիր խընամով։
Ինծի համար դըժուար չէ,
Կ'ըսէր մըտքէն, տանըս բոլորը վառեակներ մեծցընել։
Աղուէսն որչափ ալ լափէ
ճարպիկութեամբ, մընացածովն ես կըրնամ խոզ մը գընել.
Դիւրին է դինքն առանց մեծ ծախք մը բանալու գիրցընել.
Գընած ատենէս լաւ մը լեցուն էր արդէն.
Կըրնամ կըրկին ծախելով աղէկ ըստակ ձեռք բերել։
Եւ ով կըրնայ դիս արգիլել որ ախոռին մէջ պահեմ
Կով մը հանդերձ իր հորթով եթէ ձեռք տայ գինեբնին,
Որոնց հօտին մէջ հոս հոն պիտի տեսնեմ ցաւակեընին։
Ասոր վըրայ ինքն ալ բէրբէդ վեր կը ցաւակէ խընտուսով,
Կը թափի կաթն. ողջամբ մընան թուխս, վառեակ, խոզ, հորթն ու կով։

Ըստացուածոց տէր կընիկն աչք մը տալով ցաւագին
Գետին թափուած իւր ընչից
Գընաց պատմեց փեսային,
Թէ կրեց վըտանգ առ կռան կից։
Ասով զաւեշտ չինուեցաւ
Որ կաթնաման կոչուեցաւ։

ԼԱ ՖՈՆԴԷՆ

ԲԱՆԱԼԻՓ

ՐՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՒՈՒԹԻՑ

Ա

Երկրաբանական.

1 Կենդրոնական տաքութիւն։ — Ինչու՞ համար երկրիս ներսը կամ ծոցն գրեթէ միակերպ կը մնայ։ — Անոր համար որ երկրիս տաքութիւնն ալ միակերպ կը մնայ։

2 Ի՞նչ է երկրիս տաքութիւնն։ — Այն տաքութիւնն է որ բուն իր մէջ կայ, և դրսէն պատճառած չէ։

3 Ինչու՞ համար հանքերու և փիհերու մէջ աւելի տաք կ'ըլլայ։ — Վասն զի որչափ աւելի երկրիս խորը ինջցուի, կամ կենդրոնին մօտեցուի, այնքան ալ տաքութեան կենդրոնին մօտ կ'ըլլայ։ (Երկրիս որ և է կողմը 30 կամ 40 մեդր խորութենէն կը սկսի տաքութիւնն աճիլ։)

4 Ինչու՞ համար երկրիս կենդրոնն աւելի տաք է։ — Վասն զի տաննօք բոլոր երկիրս հալած վիճակի մէջ էր, վերջէն երեսը կամ վերի կողմը պաղած և կարծրացած է, բայց խորը դարձեալ հալած է։

5 Ի՞նչպէս պաղեր և կարծրացեր է երկիրս։ — Այնպէս ինչպէս որ մեծ զանգուած մը երկաթի կամ կապարի կը կարծրանայ, իր տաքութեան մասնական կորսուելովը։

6 Ինչու՞ համար կենդրոնը դեռ հալած վիճակի մէջ կը մնայ։ — Վասն զի իր կարծրացեալ կեղևն ջերմութեան աղէկ հաղորդիչ չէ, անոր համար չկրնար ջերմութիւնը։

7 Թէ որ երկրիս քիչ մը խորն ալ այնքան տաք է, ինչու՞ համար շատ խորունկ ապերիւրներ կան որ ցուրտ են։ — Ապերեսյ խորութիւնն կարծուածին չափ չէ. և չեն հասնիր 30–40 մեդր խորութեան՝ ուր

© National Library of Armenia

որ կը սկսի երկրիս տաքութիւնն աւելնալ (Լեռնոտ կողմեր՝ այս խորութեան վրայ աւելցընելու է լերին բարձրութիւնը։)

8 Ի՞նչ չափով կ'աւելնայ երկրիս տաքութիւնն։ — Ամէն 30 մեդր խորութեան մէկ աստիճան (ջերմաչափի) կ'աւելնայ տաքութիւնն. անանկ որ 300 մեդր խորութեան՝ ջուրն պէտք է եռալ. իսկ քանի մը մղոն խորը ամէն նիւթ հալած պիտի ըլլան. անկէ անդին եղած տաքութիւնն մեր չափերէն վեր կրնայ ըսուիլ։

Բ

Հրաբուղիք.

9 Ի՞նչ են Հրաբուղիք։ — Անանկ լեռներ են որոնց սովորաբար գագաթն բաց է և բոլորչի կամ ձագարաձև ծակ մ' ունի ուսկից երբեմն կամ ամէն կ'ելլեն կրակ կտրած նիւթեր, քարեր, ծըծումբ, կազ և հալած խանձ՝ այսինքն լաւա։ Հրաբղխի ծակերն կ'ըսուին Բաժակ կամ խառնարան։

10 Հրաբուղխին դուրս հանած նիւթերն ուսկի՞ կու գան։ — Երկրիս խորէն կամ կենդրոնէն։

11 Ի՞նչպէս լաւան երկրիս կենդրոնէն ինչուան բարձր լերանց գագաթը կ'ելնէ։ — Որովհետև երկրիս կարծրութիւնը կը սկսի վերէն դէպ 'ի վար, կամ դրսէն դէպ 'ի ներս, կարծր մասն աւելի տեղ կը բըռնէ քան հալածը. ուստի քանի որ երկրիս խաւերն կը պնդանան՝ կը սկսին ճնշել երկրիս և հալական նիւթին երեսը. այս սաստիկ ճնշումն ամէն կողմէն գալով կը մղէ զլաւան այն անցքերուն կամ ճամբաներուն՝ որ կենդրոնէն դէպ 'ի հրաբղխից գագաթները կը հասնին։

12 Ուրեմն ինչո՞ւ համար հրաբուղիք միշտ չեն պոռթկար։ — Կամ անոր համար՝ որ նիւթերն մէկէն 'ի մէկ և ուժով վազելով կը գիզուին այն նեղ անցքերուն բերանը՝ որ կը հաղորդեն բաժակը ներքին կրակարանին հետ, և կը սոսկացուին կամաց կամաց դէպ 'ի վեր ելնել, անով կրնան ալ պաղիլ ճամբուն մէջ. կամ ստորերկրեայ ջրերու յանկարծական ողողման համար հալած հեղուկին վրայ. կամ գետնաշարժի պատճառաւ։ Այս պատճառներս կրնան մասամբ բոլորովին արգիլել հալած նիւթերը լերանց վերին կողմը ելնելէն։

13 Այս չարունակ ճնշումն վերջապէս ինչ կը պատճառէ։ — Մէկ հրաբուղխ մը գոցելով ուրիշ մը կը բանայ. ասկից է որ ամանք 'ի հրաբղխից կը դադրին և նոր հրաբուղխք կը բացուին։ Անոնք որ միշտ կը ծխեն՝ վառ և գործունեայ են, ըսել է որ անընդհատ հաղորդութիւն ունին կենդրոնական զանգուածին հետ. իսկ անոնք որ չեն ծխեր՝ մարած են։

14 Հրաբուղխի մը մօտ ատեն պոռթկալուն նշանն ինչ է։ — Նախ գետնին տակէն հրաղինուց արձակման նման որոտմունք կը լսուին. ապա լերան գագաթէն թանձր ծուխ մը կը ծխէ, ջրջակայ ջուրերն կ'այլայլին կը քաչուին, խառնարանէն դուրս կրակ կտրած կարմիր փոշի մը կ'ելնէ, ստէպ գետինն կը ցնցի, լերան միջի լաւան վեր կ'ելլէ և գագաթին բերանը հասնելով կը սկսի թափիլ եղերքներէն բոցեղէն հոսանքի մը պէս, և կը քշէ կը տանի ինչ որ դտնէ ճամբուն վրայ։

15 Ի՞նչ ուժով քարեր ու ժայռեր հրաբուղխէն դուրս կը ցատքեն, — կենդրոնական կրակարանէն արձկուած կազերն իրենց առաձգութեամբ ուժովնալով կը հրեն կը ցատքեցընեն ինչ որ գտնեն այն ճամբուն վրայ՝ զոր կը սոսկուին բանալու մղուելով տաքութենէն՝ որ երթալով կը տարածուի։

16 Արդեօք լաւայն չէր կրնար լերան մէջ ըլլալ, առանց երկրիս կենդրոնէն գալու. — Չէ. վասն զի շատ հեղ եթէ դուրս վազած լաւայն մէկ տեղ ժողուելու ըլլայ՝ հրաբուղխէն աւելի մեծ զանգուած մը կը ձևացընէ։ (Հրաբուղխներէն եղած սպնգաքարն (P. Ponce) գրեթէ նոր լեռներ կը կանգնէ։)

17 Մարած հրաբուղխներն կրնան նորէն արծարծիլ կամ ներգործել։ — Այո, երբեմն երկայն դարերէ վեր դադրած հրաբուղխք՝ մեծ երկրաշարժէ մը վերջ՝ նորէն բացին իրենց վիհը և սկսան նորէն ներգործել։ Այսոր պատճառն յայտնի է. երկրիս կեղևին սաստիկ ճնշելովն էր որ հալած նիւթն չէր կրնար ճամբայ բանալ. երբոր մեծ սասանութեամբ մը այլայլի լերան ծոցն՝ հալած նիւթն նորէն կը գտնէ արգիլուած ճամբաները կամ չնչահանքն։

18 Ինչէ՞ն է որ ժայթքեալ լաւայն տարիներով հեղուկ կը մնայ։ — Մէկ մ'անկէ՝ որ մեռած չեղող երկրային նիւթերն քիչ հաղորդականութիւն ունին. մէկ մ'ալ լաւային ժայթքած ատեն ունեցած խիստ սաստիկ տաքութենէն, որ ամենէն սաստիկ տաքցուցած հալոցներէն և հնոցներէն աւելի է։

19 Ինչո՞ւ համար յորդազեղ լաւայն զառ 'ի վայր գետնի մը վրայ տարիներով

© National Library of Armenia

կը տատանի, մինչդեռ երեսին վրայ ամենևին հեղուկի նշան չըլլար։ — Երեսին շուտով կը պաղի և կը պնդանայ, և վրան քարաքոսներ, մամուռներ և ուրիշ լեռնային բոյսեր կ'ելլեն. իսկ տակի խաւերն դեռ հալած կը մնան։ Ընդհանէն ժայթքած լաւայն ինչուան տասն տարի կամաց կամաց վաղած է։

20 Հրաբուղիք ինչ օգուտ ունին երկրիս։ — Հրաբուղիք կրնան երկրիս չնչահանքն ըսուիլ. եթէ չըլլային՝ անդադար գետնաշարժ պիտի ըլլար. և եթէ բոլորովին մարէին՝ երկիրս շատ մեծ այլայլութիւն պիտի կրեր, և բնակչաց մեծ վնաս կ'ըլլար։

21 Ծովու յատակն ալ կրնա՞յ հրաբուղիս ըլլալ։ — Այո. ինչպէս որ ծովուն յատակը կան հորեր և լեռներ, այսպէս ալ կըրնան ըլլալ հրաբուղիք։ Եւ ատոնք կ'ըսուին Ծովայատակ կամ Ծովանիստ հրաբուղիք։

22 Ծովայատակ հրաբուղիք կրնա՞ն երկայն ատեն վառ կամ գործունեայ մնալ։ — Չէ. հաղիւ թէ դուրս ժայթքեն լաւայն և ուրիշ նիւթեր, մէկէն ջուրն յորդութեամբ կը թափի խառնարանին մէջ, և շոգի դառնալով՝ կ'աւերէ կը փճացընէ հրաբուղիքը։ (Բայց շատ հնդ դուրս ժայթքած նիւթերն վրայէ վրայ դիզուելով՝ ջրին երեսէն վեր կ'ելլեն և կղզիներ կը ձևացընեն. այսպիսի կղզիներ կը գտնուին Յիսլանտա, ՅԱնտիլլեանս, և Խաղաղական ովկիանոսի շատ կողմերը։)

23 Ի՞նչ նշան կայ Ծովայատակ հրաբուղիքի բացուելուն։ — Ծովուն ջուրն կը սկսի յուզիլ եռալու պէս, իր յատակը եղած ժաժերուն համար. խիստ շոգիներ կ'ելլեն ջրին երեսէն, և անոնցմէ ետքը կու գան լաւայ և կրակ կտրած քարեր։

կը շարունակուի։

ՄԱՆՐ ԳԻՏԵԼԻՔ

Ստորերկրեայ անցք լերին Սրնի։

Երկայնութիւն . . .	մեդր	12220
Լայնութիւն . . .	»	8
Բարձրութիւն . . .	»	7
Բարձրութիւն ծովուն երեսէն	»	1338
Ծախք շինութեան .		70 միլիոն Ֆռ.

Սկիզբն աշխատութեան 1858.

Փորեցաւ մինչև դեկտ. վերջ 1867 տարւոյն մեդր . . .		7846
Մնայ տակաւին փորել . . .		4374
		12220

Վերջին երեք ամսոց մէջ սեպտեմբերէն մինչև դեկտեմբերի վերջ փորեցաւ 314մ.

Ջրանցք Սուէզի

Երկայնութիւն . . .	մեդր	160000
Լայնութիւն . . .	»	100
Խորութիւն . . .	»	8
Իսկ խորութիւն մէջտեղի աւազանին		22

Բովանդակ փորելու նիւթը 74,112,130 մ. խ բաց՝ ի անոյշ ջրոյ ջրանցք էն որ արդէն լինցած է 216 հազարամեդր երկայնութեամբ.

Բովանդակ ծախք, առեալ միասին անոյշ ջրոյ ջրանցքին ծախքը . .		330 միլիոն Ֆռ.

Սկիզբն աշխատութեան 1859.

Փորեցաւ մինչև դեկտ. վերջ 1867 տարւոյն .		33,955,535 մ. խ
Մնայ տակաւին փորել .		40,156,595 »
		74,112,130 »

Վերջին երեք ամսոց մէջ սեպտեմբերէն մինչև դեկտեմբերի վերջ փորեցաւ 4,080,577 մ. խ

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԱՌԱԾՆԵՐ

Ամէն բանէն դըժար՝ է ինքիր զինքը ճանչնալ։

Ով որ գիտէ անուշ խօսիլ,
Քիչով գիտէ շատ վաստըկիլ։

Գէշ զուրցողին անուշ զուրցէ,
Աժան կ'ըլլայ ու շատ կ'աժէ։

Շատ գիտցողը քիչ գիտցող,
Ամենէն լաւ լուռ կեցող։

Քիչ խօսակցութիւն՝
Շատ հանգըստութիւն։

Լաւ է Աւտուած ինչ որ խըլուկէ
Քան զան որ մարդ կը խընդրէ։

Բարեկամ մը ինծի չօգնող,
Թըշնամի մը ինձ չըդըպչող,
Երկուք մեկտեղ մեկ զոյգ մը օղ։

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՍ

© National Library of Armenia